

ÓZBEKSTAN TARIYXÍ

Uliwma bilim beriw mektepleriniń 8-klassı ushın sabaqlıq

Qayta islengen hám tolıqtırılğan 4-basılıwı

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliği tárepinen
usınıs etilgen*

«O‘QITUVCHI» BASPA-POLIGRAFIYALÍQ DÓRETIWSHILIK ÚYI
TASHKENT—2019

UO‘K: 94(575.1)(075.3)

KBK 63.3(50‘)

U 73

Respublikaliq Bilimlendiriw orayı tariyx pánleri oqıw-metodikalıq Keńesiniń
2019-jılı 4-marttaǵı birinshi sanlı májilisinde basıwǵa usınıs etilgen.

Avtorlar:

Usman Jurayev, Qamar Usmonov,
Gulirano Jurayeva, Naim Norqulov

Pikir bildiriwshiler:

- Y. Boltabayev** — Namangan mámleketlik universiteti «Tariyx» kafedrası
aǵa oqıtıwshısı;
N. Hakimov — Respublikaliq bilimlendiriw orayı metodisti;
Z. Mirzayeva — Tashkent qalası Ushtepa rayonındaǵı 295-sanlı mekteptiń
tariyx páni muǵallimi;
M. Majidova — Tashkent qalası Shayxantahur rayonındaǵı 254-mektep
tariyx páni muǵallimi.

SHÁRTLÍ BELGILER

— tema ústinde óz betinshe islew;

— soraw hám tapsırmalar;

— yadta saqlañ;

— tariyxıy sáneler;

— atamalar mazmunı;

— dıqqat penen oqıń.

**Respublikaliq maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıǵarıldı.**

ISBN 978-9943-22-371-4

© U. Jurayev hám b.
© «O‘qıtuvchi» BPDÚ, 2019.
Qaraqalpaqshaǵa awdarma
© «Bilim» baspası, 2019.

KIRISIW

«Ullı tariyxta hesh nârise izsiz ketpeydi. Ol xalıqlardıń qanında, tariyxıy yadında saqlanadı».

Shavkat Mirziyoev

Áziz oqıwshı!

VIII klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵı Sizge Watanımızdıń XVI ásirde XIX ásirdeń ortalarına shekemgi tariyxı haqqında bilim beredi.

Tariyxshı ilimpazlar Watanımız tariyxınıń bul dáwirine «Sońǵı orta ásirler» yaki «Úsh xanlıqlar dáwiri» dep atama bergen. Bul dáwir tariyxımızdıń eń qıyın, qarama-qarsılıqlarǵa tolı dáwiri bolıp esaplanadı. Sebebi, bir waqıtlar dúnyada belgili bolǵan, jáhán tariyxında óshpes iz qaldırǵan Temuriyler mámleketi XVI ásir baslarında tolıq saplastırıldı. Siz bunıń sebeplerin VII klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵınan bilip alǵansız. VIII klasta olardı jáne bir ret eske túsiresiz.

Temuriyler dinastiyası húkimdarlıǵı saplastırılǵannan keyin, elimizde shaybaniyler dinastiyası húkimdarlıǵı ornatıldı. Bul dinastiya óndiris, ilim-pán hám mádeniyat rawajlanıwında temuriyler dáwirinde erisilgen úlken jetiskenliklerdi saqlap qala almadı. Shaybaniyler húkimdarlıǵı dáwirinde joqarı húkimdar — xan mámleket ayaqların dinastiya shańaraǵı aǵzalarına udel (yurt) etip bólip berdi. Bul bolsa oraylıq hákimiyattıń hálsirewine, hákimler hákimiyatınıń kúsheyiwine, siyasiy pıtırańlıqtıń húkim súriwine alıp keldi. Nátiyjede, XVIII ásir baslarında Buxara xanlıǵı ekige bólinip ketti. Xanlıqlarda júz bergen kúshli siyasiy pıtırańlıq hám oraylıq hákimiyattıń keskin hálsirewi aqıbetinde dáslep shaybaniyler, soń ashtarxaniyler, Xiywa xanlıǵında bolsa arabshohiyler dinastiyası húkimdarlıǵınıń saplastırılıwına alıp keldi. Olardıń ornında ruw-qáwim (Buxara xanlıǵında ózbeklerdiń mańǵıtlar qáwimi, Xiywa xanlıǵında qonıratlar qáwimi hám Qoqan xanlıǵında mıńlar ruwı) dinastiyaları húkimdarlıǵı ornadı.

Bul waqıya bir tárepten ruw-qáwim dinastiyalarına oraydan qashıwshı jergilikli húkimdarlardıń qarsılıǵın qaytarıp oraylıq háki-

miyattı kúsheyttiriwge imkan berdi. Ekinshi tárepten bolsa bir xalıqtıń úsh mámleketke bólinip jasawına alıp keldi. Yaǵnıy, bul úsh ózbek mámleketi xalqınıń úlken bólimin qurawshı ózbekler ózleriniń birden-bir ózbek xalqına tiyisliligin tolıq sezine almadı. Biraq, joqarıda ayılǵan pikirlerden XVI—XIX ásirdeń birinshi yarımına shekem bolǵan dáwirde qamtıp alıwshı 350 jıllıq tariyxımız tek ǵana qarańǵılıqtan ibarat bolǵan eken, degen juwmaq shıǵarmamız lazım. Sonlıqtan, ózbek mámleketleriniń rawajlanıwında arqada qalıwı sebeplerin tek húkimdarlar júrgizgen siyasattan izlew ádalatsızlıq boladı. Sebebi, bul dáwirde tek ǵana Orta Aziya emes, bálkim pútkil islam álemi túskinlik dáwirin bastan ótkerip atırǵan edi. Siz sabaqlıqtan bulardıń sebeplerin bilip alasız.

Sonday qıyınshılıqlarǵa qaramay, ata-babalarımız Evraziya kárwan sarayın rawajlandırdı. Sol payıtta, dúnya xalqın hayran qaldıratuǵın dárejede arxitekturalıq esteliklerdi jarattı.

Qolınızdadı sabaqlıq Sizdi joqarıda ayılǵan pikirlerdeń sebepleri menen tanıstıradı hám Sizge XVI—XIX ásirdeń birinshi yarımında ótken tariyxımızdı puqta úyrenip alıwǵa járdem beredi.

Sabaqlıqtan paydalanıp atırǵanıńızda hár bir temanı úyreniwde sizge járdem beriwshi belgilerge itibar berin. Olar sizge tariyxıy bilimlerdi puqta úyrenip alıwınıńızda járdemshi boladı.

I BAP. XV ÁSIRDIN AQIRI – XVI ÁSIRDIN BASLARINDA MAWARANNNAHR HÁM XORASANDAGI SIYASIY JAGDAY

1-§. Deshti Qipshaqtagi siyasiy jagday

Deshti Qipshaq haqqida

XI ásir den baslap arab hám parsı dereklerinde «Deshti Qipshaq» dep atalıwshı geografiyalıq aymaq tilge alınadı. Bul atama Sırdáryanıń joqarı aǵısı hám Tyan-Shannıń batıs eteklerinen Dnepr dáryasınıń tómengi aǵımına shekem sozılǵan sahralardı ayılǵan. Ural (Jayıq) dáryası Deshti Qipshaqtı shıǵıs hám batıs bólimlerge ajratıp turǵan.

Bul aymaqlar rus dereklerinde «*Polovesler jeri*» atı menen atalǵan. Sebebi, ruslar Deshti Qipshaq xalqın polovesler dep ataǵan. Vizantiya dereklerinde bolsa olar «*kumanlar*», shıǵıs dereklerinde bolsa «*qipshaqlar*» atları menen atalǵan.

Deshti Qipshaqtıń shıǵıs bólimi xalqı ózbekler dep atalǵan. («Ózbek» atamasınıń mánisin siz VII klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵınan bilip alǵansız).

1240-jılı Shıńǵısxannıń aqlıǵı, Jojıxannıń (Shıńǵısxannıń úlken balası) balası Botuxan Altın Orda xanlıǵına tiykar saldı. Bul mámleket Jojı ulısı dep atalatuǵın edi. Ol Xorezm, Arqa Kavkaz, Volga bolgarları jurtı, Deshti Qipshaq, Qırım hám Batıs Sibir aymaqların óz ishine alǵan. Rus bolsa oǵan salıq (ulpan) tólep turǵan. Altın Orda Jojıxannıń ulları ortasında ulıslardı bóliniwi nátiyjesinde, Deshti Qipshaqtıń shıǵıs bólimi Jojıxannıń besinshi balası Shaybańǵa tiyisti.

Shıǵıs Deshti Qipshaqta ózbek mámleketiniń dúziliwi

Waqıtlar ótiwi menen óz ara ishki qarama-qarsılıqlar nátiyjesinde Shayban ulısında oraylıq hákimiyat hálsirey basladı. Aqıbetinde, ulıs mayda-mayda bólimlerge bólinip ketti. Sol waqıtta, taj-taxt ushın óz ara gúres kúsheydi. Bul gúres, á sirese, ulıstıń Shayban násilinen bolǵan húkimdarı Davlatshayx 1425-jılı qaytı bolǵannan soń jáne de háwij aldı. Áne sonday awır jagdayda Davlatshayxtıń balası Abulxayırخان siyasat maydanına shıqtı. Abulxayırخان jas bolıwına qaramay kúshli sárkardalıq qábiletine iye edi. Taxt ushın gúreste

onı ulıstağı turaqlı kelispewshiliklerden azap kórip atırğan basqa ózbek qáwimleri hám de ruwxanıylar qollap-quwatladı. Nátiyjede, Abulxayırخان 1428-jılı «Ózbek ulısı» dep atalğan mámleketke tiykar saldı. Qubla-batıs Sibirdegi Tura qalası bul mámlekettiń paytaxtı dep járiyalandı. 1431-jılı bolsa óz mámleketin Altın Ordadan ğárezsiz dep járiyaladı. 1446-jılı Sırdáryanıń orta aǵısında jaylasqan Sıgnaq, Aqqorǵan, Arkók, Ózen hám Sozaq qalaların basıp aldı. Mámleket paytaxtın Sıgnaqqa kóshirdi. Bul endi Abulxayırخانnıń temuriylerge qarsı gúreske kiriskenligin ańlatar edi. Temuriyler ortasında Samarqand taxtı ushın gúres kúsheygen bir waqıtta Abulxayırخان jaǵdaydan paydalanıwǵa hárezket etti. Ol 1451-jılı ózinen mádet soraghan temurzada Abu Said Mırzaǵa Samarqand taxtın iyelewdi járdem beriw bánesi menen júris basladı. Abulxayırخان kórsetken járdemi ornına úlken sawǵalar menen óz eline qayttı. Minnetdarshılıq retinde Abu Said Mırza Ulıǵbektiń qızı Robiya Sultanbegimdi Abulxayırخانǵa nekelep berdi.

1468-jılı Abulxayırخان qaytıs bolǵannan keyin, ol dúzgen mámleket tarqalıp ketti. Onıń dushpanları tárepinen Abulxayırخانnıń aǵayınleri hám tárepdarları qırıp taslandı. Tek ǵana aqlıqları — aǵa-ini Muhammed Shaybaniy hám Maxmud Sultan, ulları Kóshkinshıxan hám Súyinshıxojaxan sıyaqlı júdá azshılıq aman qaldı.

Muhammed Shaybaniy siyasiy gúres maydanında

Muhammed Shaybaniy hám onıń inisi Maxmud Sultanlar Abulxayırخانnıń balası Shahbudaq Sultannıń balaları edi. Muhammed Shaybaniy 1451-jılı tuwılǵan. Ákesi jaslayında qaytıs bolǵan. Sonıń ushın da babası Abulxayırخان olardıń tárbiyasına ayrıqsha itibar menen qaradı. Uyǵır qáwiminen bolǵan, Shahbudaq Sultañǵa atalıq etken ámir Bayshayxtı bul eki shahzadalarǵa da atalıq etip tayınladı. Shahzadalar óz dáwiriniń ullı shaxsları bolıp jetisti.

Shaybaniy hám inisi qashqınlıq dáwirinde Túrktannan baspana taptı. Keyin ala Buxaraǵa keldi. Shaybaniy Buxara medireselerinde bilim aldı. Talantlı shayır sıpatında tanıldı. Shaybaniy Buxarada bilim alıwdan tısqarı abıraylı mámleket hám din ǵayratkerleri menen jaqınlasıp ta aldı. Onıń kewlinde babası Abulxayırخان mámleketin tiklew niyeti yosh ura basladı hám Deshti Qıpshaqqa jol aldı. Bul dáwirde Deshti Qıpshaqta taxt ushın ayawsız gúres dawam etip

atırǵan edi. Xalıqtıń túrli qatlamları ulısta tınıshlıq ornatılıwın qálep atır edi. Bul jaǵday jaqsı áseriy bilim alǵan, bekkem intizamlı jallanba áseriy bólim dúze alǵan Shaybaniyǵa júdá qolaylı boldı. Biraq armıyanı saqlaw úlken qárejet talap etetuǵın edi. Sonıń ushın tólem esesine Mawarawnnahr hám Xorasan temuriyzadalarına hám de Mongoliya húkimdarlarına ishki qarsılaslarına qarsı gúreste áseriy járdem kórsete basladı. Bul áseriy gúreslerde Shaybaniy óziniń sheber áskerbasılıq qábiletin kórsetti. Hár túrli temuriy húkimdarlarǵa xızmet etiw Shaybaniyǵa Temuriyer mámleketindegi jaǵdaydı jáne de jaqsı bilip alıwǵa imkan berdi.

Shaybaniyhan

Shaybaniyhan babası Abulxayırhan óliminen keyin ıdırap ketken qáwimlerdi birlestirdi hám ayawsız qanlı urıslar nátiyjesinde XV ásirdiń 80-jıllarında babası dúzgen Ózbek ulısı mámleketin qayta tiklewge muwapıq boldı hám de xanlıq taxtına otırdı.

Waqıt ótip, Shaybaniyhan Sırdárya boylarındaǵı qorǵanlardı da iyeledi. Bul qorǵanlar oǵan Mawarawnnahrđı basıp alıw ushın tayanış wazıypasın ótedi.

- 1428-jılı — Shıǵıs Deshti Qıpshaqta Ózbek ulısı mámleketi dúzildi.
- 1451-jılı — Muhammed Shaybaniyhan tuwıldı.
- 1468-jılı — Ózbek ulısı mámleketi tarqaldı.
- 1480-jılı — Muhammed Shaybaniyhan babası tiykar salǵan Ózbek ulısı mámleketin tikledi.

1. Deshti Qıpshaq degende qaysı geografıyalıq aymaq túsiniledi?
2. Abulxayırhan qashan, qay jerde, qanday mámleketke tiykar saldı?
3. Abulxayırxannıń temuriy húkimdarlar menen siyasiy baylanısı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Qanday faktorlar Shaybaniyxanǵa Temuriyer mámleketindegi ishki jaǵdaydı jaqsı bilip alıwǵa imkan berdi?

Pikir júrgiziń!

Ne ushın Shıńǵısxan áwladları bara-bara túrkiylesip ketken?

2-§. Mawarawnnahr hám Xorasandagı siyasiy jaǵday

Mawarawnnahrda temuriyeler ortasındagı óz ara gúres

Sizge VII klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵınan belgili, Amir Temur qaytı bolǵannan soń taxt ushın alıp barılǵan gúresler nátiyjesinde onıń genje ulı Shahrux Mırza jeńiske eristi.

Shahrux Mırza dáwirinde Temuriyeler saltanatı ámelde eki gárezsiz mámleketke bólip basqarıldı. Olardıń biri Xorasan (paytaxtı Gerat), ekinshisi bolsa Mawarawnnahr (paytaxtı Samarqand) mámleketleri edi. Xorasanda Shahrux Mırza, Mawarawnnahrda balası Mırza Ulıǵbek húkimdarlıq etti.

Mırza Ulıǵbektiń óliminen soń Mawarawnnahrda taxt ushın óz ara gúres kúsheydi. Bul gúreste 1451-jılı Miranshahtıń aqlıǵı Sultan Abu Said Mırza Abulxayırخان járdeminde jeńiske eristi.

1458-jılı Xorasan húkimdarı Abulqasım Babur qaytı bolǵannan soń Xorasandı da iyeleydi. 1469-jılı Abu Said Mırza dáslep temuriyeler qaramaǵında bolǵan Irannıń batıs bólimin iyelep alǵan aq quynlılarǵa qarsı gúreste qaytı boldı. Bunnan soń Mawarawnnahr onıń ulları húkimdar bolǵan ámelde úsh gárezsiz mámleketke bólinip ketti. Sonday-aq, Samarqandta Sultan Axmed, Fergánada Omarshayx Mırza, Gisar, Xuttalon hám Badaxshanda Sultan Maxmud Mırza húkimdarlıq etti. Solay bolsa da, Sultan Axmed rásmiy túrde Mawarawnnahr húkimdarı bolıp esaplanatuǵın edi. Onıń dáwirinde xalıq tınıshlıq hám abadansılıqta jasadı.

Onıń óliminen soń Mawarawnnahr taxtıń inisi Sultan Maxmud Mırza, 1495-jılı bolsa balası Baysunǵur Mırza iyeledi. Tez arada Mawarawnnahr taxtı ushın gúreske Fergana hákimi Babur Mırza da qosıldı. Ol 1497-jılı Baysunǵurdı qorǵanǵa jasırınıwǵa májbúr etti. Bul waqıtta qala ishinde azıq-awqat jetispewshiligi júzege kelgenligi sebepli Baysunǵur áskerleri arasında pıtırańqılıq júz berdi. Qamalǵa shıdawǵa kózi jetpegen Baysunǵur Túrstanda (Yasside) turǵan Shaybaniyxannan járdem soradı. Shaybaniyxan qolaylı pursattan paydalanıp, tez arada Samarqandqa kelip, Baburdı albiratıp qoydı. Bunıń ústine Baburdıń áskerleri suwıq bolǵanlıqtan dógerék-átiraptaǵı awıllarǵa tarqalıp ketken edi. Az sanlı ásker menen Shaybaniyxanǵa qarsı keliw qáwipli edi. Lekin bunnan basqa jol da joq edi. Babur bar ásker menen dushpanǵa

qarsı shıǵıwǵa májbúr boldı. Biraq kútilmegende Shaybaniyxan qala ishine qarap júrdı, biraq Baysunǵur onı qalaǵa kirgizbedi. Sebebi, Baysunǵur onı qala sırtında bolatuǵın sawashta awqamlas bolıwǵa usınıs etken edi. Bunnan renjigen Shaybaniyxan Túrktanǵa qayıtıp ketti.

Samarqand qamalı 7 aydan zıyat dawam etti. Shaybaniyxannan járdem ala almaǵan Baysunǵur qashıp ketiwge májbúr boldı. Babur bolsa Samarqand taxtıń iyelewge muwapıq boldı. Ol babası Amir Timur taxtıń iyesi dep járiyalandı. Biraq bul uzaqqa sozılmaıdı. Buǵan Baburdıń dushpanları Fergana taxtına inisi Jáhángirdi otırǵızıw ushın alıp barǵan kóterilisi sebep boldı. Júzege kelgen áskeriy-siyasiy keskinlikti túsingen Babur qanday bolmasın Ferganada hákimiyattı saqlap qalıwǵa qarar etti hám Samarqandqa óz beklerinen birin qoyıp Andıjanǵa qayıtıwǵa májbúr boldı. Baburdıń joqlıǵınan Baysunǵurdıń inisi Sultan Ali Mırza paydalanıp qaldı hám 1498-jılı Mawarawnnahr taxtıń iyeledi. 1500-jılı aǵa-ini Babur hám Jáhángir Mırzalar ortasında pitim dúzildi. Oǵan muwapıq, Sırdáryanıń arqa tárepi Axsi qalası menen Jáhángirde hám dáryanıń qubla tárepi Andıjan qalası menen Baburda qaldı.

Xorasandaǵı siyasiy jaǵday

Amir Temurdıń tórtinshi balası, Xorasan húkimdarı Shahrux Mırza 1447-jılı qaytıp bolǵannan soń taxt ushın gúres kúsheyip ketti. Nátiyjede, Xorasan mámleketi on bir bólimge bólinip ketti. Olardıń hárbiri ámelde ǵárezsiz mámleketler edi. Aqırında, 1458-jılı Amir Temurdıń úshinshi balası Miranshahtıń aqlıǵı Sultan Abu Said Mırza temuriyler mámleketin birlestiriwge muwapıq boldı. 1469-jılı Abu Said Mırza qaytıp bolǵannan soń, Amir Temurdıń ekinshi balası Omarshayxtıń aqlıǵı Sultan Xusayn Bayqara Xorasan taxtıń iyeledi. 40 jılǵa jaqın húkimdarlıq etken Sultan Xusayn Bayqara dáwirinde de elde tolıq tınıshlıq ornatılmaıdı. Sonday bolsa da, Xorasan mámleketiniń xojalıq hám mádeniy turmısı biraz jetilisti. Eldiń abadanlıǵı jolında úlken isler ámelge asırıldı. Mawarawnnahrǵa siyasiy turaqlılıq támiyinlendi. Bunda Xusayn Bayqaranıń húkimdarlıq poziciyası áhmiyetli orın tuttı. Wázir Alisher Nawayınıń xızmetleri de sheksiz úlken boldı. Biraq Xusayn Bayqara menen balası Badiuzzaman ortasındaǵı qatnasıqlarda keskinlik júzege keldi. Bul jaǵday áke hám bala ortasına kelispewshilikti keltirgen qara kúshlerdiń Badiuzzamannıń 11 jaslı biygúna balası, kámil aqlıq,

Alisher Nawayı tereń isenim bildirgen Mómin Mırzanıń óltiriliwine eriskeninen keyin jáne de kúsheydi. Qara kúshlerdiń maqseti taxtqa Baysungurdı emes, onıń ógey inisi Muzaffar Xusayndı otırǵızıw edi.

Badiuzzaman aqıllı hám isbilermen, áskeriy dárejesi joqarı, ádalatlı shahzada edi. Ol óz sarayında ilimpazlar, shayırlar, ulamalar, kórkem óner xızmetkerlerin jıynap, ánjumanlar ótkeretuǵın edi. Ózi de gázeller jazatuǵın edi. Ullı Alisher Nawayı onıń bul pazıyetlerine júdá joqarı baha bergen.

Ákesi Sultan Xusayn Bayqaranıń Muzaffar Xusayn Mırza tárepinde bolıwı, balası Mómin Mırzanıń óltiriliwi Badiuzzaman hám ákesi ortasında urıs keltirip shıǵardı. Urısta Badiuzzaman jeńildi. Óz ara keskin urıslar nátiyjesinde kelisim dúzildi. 1506-jılı Sultan Xusayn Bayqara qaytıw boldı. Sonnan keyin elde qos hákimiyatshılıq júzege keldi. Badiuzzaman hám Muzaffar Xusaynler bir waqıttıń ózinde húkimdar dep járiyalandı. Bul bolsa awır jaǵdaydaǵı Xorasan mámleketin pıtırańqılıqqa alıp keldi.

Temuriyler saltanatında baslanǵan taxt ushın ayawsız gúres aqibetinde saltanat hálisiredi. Nátiyjede, kópten berli Temuriyler saltanatı aymaqların iyelewdi óz aldına maqset etken Muhammed Shaybaniyxannıń Mawarawnnahr hám Xorasandı iyelep alıwı ushın qolaylı sharayat júzege keldi.

- 1447-jılı — Shahrux Mırza qaytıw boldı.
- 1458-jılı — Sultan Abu Said Mırza waqıtsha bolsa da Temuriyler saltanatın birlestirdi.
- 1506-jılı — Xusayn Bayqara qaytıw boldı. Xorasanda qos hákimiyatshılıq júzege keldi.

1. Mawarawnnahrda temuriyler húkimdarlıǵınıń hálisirewine ne sebep boldı?
2. Babur Mırzanıń siyasiy gúres maydanına shıǵıwı haqqında nelerdi bilip aldınıw?
3. Xorasanda temuriyler húkimdarlıǵınıń hálisirewine neler sebep boldı?

Mawarawnnahr hám Xorasandaǵı siyasiy jaǵdaydı salıstırıń. Óz ara uqsas hám ózine tán táreplerin anıqlań hám de olardı jazba túrde dizimge alıń.

3-§. Zahriddin Muhammed Babur hám Muhammed Shaybaniyxan qatnasıqları

Baburdıń siyaset maydanına shıǵıwı

Aldıńǵı temada aytıp ótkenimizdey, XVI ásir bosaqasında Temuriyeler mámleketi taxtı ushın gúres maydanına Zahriddin Muhammed Babur Mırza da shıqtı. Babur Mırza Sultan Abu Said Mırzanıń aqlıǵı edi. Ol 1483-jıldıń 14-fevralında Andijan qalasında tuwıldı. Balalıq hám jaslıq jılları Andijan hám Axxi qalalarında ótti. Ákesi Omarshayx Mırza (1455—1494) sarayında óz dáwirine jarasa barlıq zárúr bilimlerdi iyeledi. Abu Said Mırza balası húkimdarlıǵı dáwirinde, dáslep, Qabul wálayatına, soń Fergana wálayatına húkimdar etip tayınlaǵan. Keyin ala aǵası Sultan Axmed húkimdarlıǵı dáwirinde Tashkent hám Sayram da Omarshayx Mırzaǵa berilgen. Biraq, ishki gúresler nátiyjesinde Omarshayx Mırza qol astında tek ǵana Fergana, Xojend hám Oratóbe qalǵan. Omarshayx Mırza 1494-jılı baxıtsız hádiyse sebepli qaytı basqarınnan soń, hákimiyat 12 jasar balası Babur Mırza qolına ótti.

Babur jas bolǵanlıǵı ushın mámleket jumısların isenimli beklerinen Hájıqazı hám oqımısılı, aqıllı anası Qutlı Nigarxanıń járdeminde basqaratuǵın edi.

Babur Mırzanıń siyasiy gúres maydanına shıǵıwı Temuriyeler saltanatında áskeriy-siyasiy jaǵday júdá awırlasqan sharayatqa tuwrı keldi. Ol da barlıq taxt dawagerlerine tán ózgeshelikke iye edi. Onıń ármanı babası Ámir Temur saltanatınıń orayı bolǵan Samarqand taxtın iyelew edi.

Muhammed Shaybaniyxannıń Mawarawnnahr ushın gúreske qosılıwı

Shaybaniyxannıń tiykarǵı maqseti Temuriyeler saltanatın pútkilley joq etiw edi. Babur Mırza menen onıń ortasındaǵı múnásibet Shaybaniyxannıń áne usı niyetin anıq kórsetip berdi. Anasınıń ǵápi menen is tutqan Mawarawnnahr húkimdarı Sultan Ali Mırzanıń aqlsızlıǵı sebepli Shaybaniyxan 1500-jılı Samarqandtı sawashsız iyeledi. Bunnan xabar tapqan Babur Mırza qayǵıǵa battı. Bul sapar da arada qıyanet barlıǵı onı ókinishke saldı. Shaybaniyxan Samarqandtı iyelegennen soń Sultan Ali Mırza óltirildi.

Zahridin Muhammed
Babur

Mawarawnnahrđın belgili mámleketlik iskerleri shayxulislam Abulmakarim bas-shılıǵında Babur Mırzanı Samarqand taxtıń iyelewge iytermeledi. Dinastıyası mápine sadıq bolǵan Babur Mırza 1500-jıldın gúzinde Samarqandqa júris basladı hám taxtı ekinshi márte iyeledi.

Bul waqıtta Shaybaniyxan Samarqandtan tısqarıda — Konigil (qaladan tısqarıdaǵı húkimdarlar dem alatuǵın orın)da turatuǵın edi.

Shaybaniyxan bul waqıyanı esitkennen keyin, bolajaq sheshiwshi sawashqa tayarlıq kórdi. Babur Mırza endigi urıs sheshiwshi urıs ekenligin bilip Andijan, Tashkent,

Gisar, Gerat hám basqa jerlerge járdem beriwin sorap elshiler jiberdi. Biraq aǵası — Xorasan húkimdarı Sultan Xusayn Bayqara hám Qashqardaǵı dayısı Sultan Maxmudxannan járdem kúshi kelmedi. 1501-jılı altı aylıq qamaldan soń Shaybaniyxan Babur Mırzaǵa kelisim dúziwdi usındı. Babur Mırza hesh jerden járdem ala almaǵannan keyin, ilajsız kelisimge ırızı boldı. Kelisim shártleri Babur Mırza ushın qorlıqlı bolsa da, oǵan ırızı bolıwdan basqa sharası joq edi.

Awır hám qıyın jaǵdayǵa túsip qalǵan Babur Mırza Samarqandtı tárk etip, kóp qıyınshılıqlardı bastan ótkerip, ózge jurtlarǵa ketiwge májbúr boldı. Babur Mırzanıń qızı Gulbadanbegim (1523—1603-jılları jasaǵan) óziniń «Xumayunnama» shıǵarmasında bul haqqında tómendegilerdi jazǵan edi: «Qudayǵa táwekel etip Badaxshanat hám Qabulǵa jol aldı».

1504-jılı Qabul wálayatında (Qabul — házirgi Awǵanstan mámleketiniń paytaxtı) óz hákimiyatın ornattı. Bul jerde ǵárezsiz mámleket dúziwge jedel kiristi. Qatań tártipke boysınıwshı armiya dúzdi. Qurılıs, abadanlastırıw jumıslarına ayırıqsha itibar berdi. Kóplegen baǵlar jarattı. Olardıń ishinde Baǵı Babur ayırıqsha belgili boldı.

Qabuldaǵı Bolo Gisar qorǵanın óziniń rezidenciyasına aylandırdı. Shaybaniyerdiń barǵan sayın kúsheyip baratırǵan atlanısına qarsı birgelikte shara kóriw maqsetinde Sultan Xusayn Bayqara barlıq

temuriy h́ukimdarlar qatarında Babur Mırzanı da ḿasláhát j́ıyınına mirát etkenligi, onıń ullı abırayǵa iye bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı. Babur Mırza bul usınıs boyınsha Geratqa atlandı. Biraq Xusayn Bayqaranıń 1506-jılı tosattan qaytı bolıwı jaǵdaydı keskinlestirdi. Óz ara kelispewshilikler kúshliligi sebepli temuriyzadalar dushpangá qarsı awqam dúze almadı. Bul bolsa aqıbetinde Temuriyler saltanatınıń pútkilley saplastırılıwına alıp keldi.

Babur Mırza tariyxımızda ullı shayır, Mawarawnnahrđı shaybaniyler basıp alıwınan saqlap qalıw jolında mártlik penen gúresken h́ukimdar hám sárkarda sıpatında at qaldırdı.

- 1494-jılı — Babur Mırza Andijan taxtına otırǵızıldı.
- 1500-jılı — Shaybaniyxan Samarqandı iyeledi.
- 1501-jılı — Babur Mırza Shaybaniyxannan jeńildi.
- 1504-jılı — Babur Mırza Qabulda óz h́akimiyatın ornattı.

1. Babur Mırza qanday sharayatta siyasat maydanına kirip keldi?
2. Ne ushın Muhammed Shaybaniyxan jeńiske eristi?

Pikir júrgiziń!

Temuriyler mámleketi qulamawı múmkinbedi?

4-§. Mawarawnnahr hám Xorasanda shaybaniyler h́ukimdarlıǵınıń ornatılıwı

Shaybaniyxan h́akimiyatınıń kúsheyiwi

Deshti Qıpshaqtaǵı qáwimleriniń basshıları Abulxayırخان óliminen soń, baslanǵan óz ara qırǵınlardıń qaytalanıwın qálemes edi. Olarda Muhammed Shaybaniyxannıń qırǵıńǵa jol qoyıwına isenim payda boldı.

Bunnan tısqari, Deshti Qıpshaqtaǵı ózbek qáwimleri kópten berli otırıqshı turmıs tárizinde jasawdı árman eter edi. Bul ármanınıń orınlanıwı ózgelerdiń ónimdarlı jerlerin basıp alıw esabına bolatuǵın edi.

Qáwim sárdarları Muhammed Shaybaniyxandı óz ármanların júzege shıǵarıwǵa múnasip shaxs dep esaplaytuǵın edi. Sol sebepten de olar hám ruwxaniyler Muhammed Shaybaniyxandı qollap-quwatladı.

Olar jerleri ónimdar, ónermentshiligi rawajlangan úlkelerde, birinshi gezekte, Mawarawnnahrda Muhammed Shaybaniyxan hákimiyatınıń ornatılıwı otırıqshı turmısqa ótiw imkanın beriwin de jaqsı bilgen. Bul sebepler Muhammed Shaybaniyxan hákimiyatınıń kúsheyiwine járdem berdi. Muhammed Shaybaniyxannıń Mawarawnnahrdağı ishki siyasiy jaǵdaydı jaqsı bilgenligi de onıń abırayın jáne de arttırdı. Sol waqıtta, Mawarawnnahr xalqı temuriyzadalardıń taxt ushın óz ara gúreslerinen sharshaǵan da edi. Mawarawnnahr aqsúyekleri hám hátte xalıqtıń belgili bólimi de Muhammed Shaybaniyxan tımsalında Mawarawnnahrda tınıshlıq ornatıwǵa iye shaxstı kórgen.

Solay etip, Muhammed Shaybaniyxannıń Temuriyler saltanatı aymaqlarında da óz hákimiyatın ornatıwı ushın barlıq zárúr sharayatlar jaratıldı.

Sol waqıtta, Rossiyanıń shıǵısqa qarap bargan sayın keńeyip barıwı da Shaybaniyxannıń Mawarawnnahrǵa atlanısın tezletip jiberdi.

**Mawarawnnahrda
Shaybaniyxan
húkimdarlıǵınıń
ornatılıwı**

Shaybaniyxan Temuriyler saltanatın pútkilley saplastırıw maqsetinde baslaǵan áskeriy júris payıtında qarsılasların albiratıp qoyǵan sawash usılı — *aylanbanı* qollandı. Ol Samarqandtı dáslep 1500-jılı qısqa múddette bolsa da iyeledi hám jańa ózbek mámleketi — Shaybaniyler mámleketine tiykar saldı. 1501-jılı bolsa Samarqandtı úzil-kesil boysındırdı. Endi pútkil Mawarawnnahrda iyelewge kiristi.

1503-jılı Tashkent hám Shahruxiya qalaları iyelenedi. Shaybaniyxan Ulıǵbek Mırzanıń Abulxayırxanǵa uzatılǵan qızı Robiya Sultanbegimniń ulları bolǵan aǵaları Kóshkinshi Sultandı Túrktanǵa hám onıń inisi Súyinishxoja Sultandı Tashkentke, óziniń inisi Maxmud Sultandı Buxara wálayatlarına hákim etip tayınladı.

1504-jılı bolsa Fergana iyelendi. Shaybaniyxannıń áskeriy júrislerinde eń belsendi qatnasqan aǵasınıń balası Jánibek Sultanǵa Axxi hám Andijandı berdi.

Jánibek Sultan Abulxayırxannıń basqa bir balası Xoja Maxmud Sultannıń balası edi.

Solay etip, pútkil Mawarawnnahrda shaybaniyler dinastiyası húkimdarlıǵı ornatıldı. Samarqand qalası paytaxt etip belgilendi.

Xorezm hám Xorasannıń iyeleniwi

Mawarawnnahrda bekkemlenip alǵan Shaybaniyxan 1505-jılı Xorezmge júris basladı hám onı da basıp aldı.

1505-jıldıń gúzinde Xorasangá júris basladı. Sońǵı jıllardaǵı kelispewshiliklerdiń sebebinen hálsiregen temuriylerdiń Xorasan mámleketin iyelew Shaybaniyxan ushın qıyın bolmadı. 1506-jılı Balx, 1507-jılı Gerat iyelendi. Sonnan keyin Gerat óziniń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy oray sıpatındaǵı abırayın joǵalttı.

Xorasannıń da boysındırılıwı menen ámelde Shaybaniyxan pútkil aymaqtı birden-bir oray — Samarqandtıń qol astına birlestire aldı hám temuriyzadalar ámelge asıra almaǵan isti orınladı. Bul onıń mámleketshiligimiz aldındaǵı xızmeti bolıp esaplanadı. Solay etip, Mawarawnnahr, Xorezm hám Xorasandı óz ishine alǵan aymaқта Shaybaniyxan húkimdarlıǵı ornatıldı hám shaybaniyer dinastiyasınıń húkimdarlıǵı dáwiri baslandı.

Etnikalıq procesler Siz VII klasta bilip alǵanıńızday, Mawarawnnahr hám Xorezmde ózbek xalqı IX—XII ásirlerde qalıplesken. Durıs, bul aymaqlarda jasaǵan ata-babalarımız XVI ásirge shekem ózbekler dep atalmaǵan. Áyyemnen tariyxıy túrkiy etnikalıq toparlar tek biziń ana jerimizde emes, al basqa úlkelerde, sonıń ishinde, Deshti Qıpshaqta da uzaq jıllar dawamında jasaǵan. Deshti Qıpshaqtı XIII ásir baslarında basıp alǵan mongollar bara-bara bul úlkede jasawshı túrkiy qawimler quramına sińip ketken hám óz milliyligin joǵaltqan. Shaybaniyer elimizdi iyelegennen keyin Deshti Qıpshaqta jasawshı hár túrli ózbek qawimleri Mawarawnnahr hám Xorezmge kóship kele baslaǵan. Bul waqıya Watanımız aymaǵındaǵı etnikalıq proceske tásir etpey qalmadı.

Sonlıqtan, XVI ásirde elimizde jasawshı ózbek xalqınıń quramı keńeyip bardı. Ekinshiden, kóship kelgen hár túrli ózbek qawimleri ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıw jaǵınan ózlerinen ústin bolǵan jergilikli aǵayınler menen jaqınlastı. Úshinshiden, olar otırıqshı xalıqtıń turmıs tárizine tán barlıq unamlı táreplerin qabıl etti. Bara-bara Mawarawnnahr hám Xorezmde burınnan jasap atırǵan aǵayınleri quramına sińip ketti.

«Ózbek» atı Ózbekstan tariyxınıń XVI ásirde keyingi rawajlanıw basqıshlarında jergilikli xalıq ruwxına sińdi. Ózbek ataması pútkil bir xalıqtıń etnikalıq atına hám milliy maqtanıshına aylandı.

Iran shahı Ismayıl Safaviy menen qanlı soqlığısw

Bul waqıtta Iranda shah Ismayıl Safaviy húkimdarlıq etip atırğan edi. Ol óz dáwiri ushın úlken hám qúdiretli armiya dúze aldı. Ismayıl Safaviy dúzgen saltanat tariyxta Safaviyler mámleketi atı menen belgili.

Shah Ismayıl mámleketi úlken aymaqlardı óz ishine alatúgın edi. Bul mámlekettiń bir shegarası Xorasan menen, ekinshi shegarası bolsa Osmaniylar mámleketi menen tutasqan edi. Shah Ismayıl baslıq Iran safaviyleriniń Xorasanga qısıwı bargan sayın kúsheyip, talawshılıq háreketleri háwij aldı. Endi bul eki húkimdar ortasında urıs bolıwı anıq bolıp qaldı.

Aqırında, 1510-jılı eki húkimdar áskerleri soqlıǵıstı. Marı (házirgi Túrkmenshan aymaǵı) jaqınında bolǵan sawashta Iran áskerleri jeńiske eristi. Shaybaniyxan hám onıń áskerleri sawashta qaytıw boldı. Bul jeńis nátiyjesinde shah Ismayıl pútkil Xorasandı iyeledi.

Aylanba — sawash waqtında dushpan áskeriniń qaptallarınan aylanıp ótip, qorshap alıp soqqı beriw usılı.

- 1500-jılı — Mawarawnnahrda jańa ózbek mámleketi — Shaybaniylar mámleketine tiykar salındı.
- 1503-jılı — Tashkent basıp alındı.
- 1504-jılı — Fergana basıp alındı.
- 1505-jılı — Xorezm iyelendi.
- 1507-jılı — Gerat iyelendi.

1. Shaybaniyxan hákimiyatınıń kúsheyiwine sebep bolǵan faktorlar nelerden ibarat?
2. Shaybaniyxannıń Mawarawnnahr hám Xorasandı ańsat ǵana iyelep alıwına neler tiykarǵı sebep boldı?
3. Shah Ismayldıń jeńisi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Elimizge Deshti Qıpshaqtan hár túrli ózbek qawimleriniń kóship keliwinen keyin, etnikalıq process qalay ótti?

II BAP. BUXARA XANLÍĞÍ HÁM BUXARA ÁMIRLIGI

5-§. Buxara xanlığının dúziliwi

Kóshkinshixan hám Ubaydullaxan húkimdarlıǵı

Shaybaniyxan qaytis bolǵannan soń, onıń ornına aǵası Kóshkinshixan taxtqa otırdı. Biraq 1511-jılı Babur Mırza Samarqandtı úshinshi márte iyelegeninde shaybaniyeler waqtınsha hákimiyattan ayırılıp qaldı. 1512-jılı 28-apreldegi sawashta shaybaniyeler Babur Mırza menen onıń awqamlası safaviyeler áskerin qıyratıp, Samarqand taxtın qayta qolǵa kirgizdi. Kóshkinshixan 1530-jılǵa shekem húkimdarlıq etti.

Kóshkinshixannan soń, taxtqa onıń balası Abu Said (1530—1533) otırdı. Onnan keyin bolsa húkimdarlıq Shaybaniyxannıń inisi Maxmud Sultannıń balası Ubaydullaxan (1533—1540) qolına ótti. Ol 1533-jılı xanlıq paytaxtın Samarqandtan Buxaraǵa kóshirdi. Solay etip, Shaybaniyeler mámleketi Buxara xanlığı dep atala basladı. Ubaydullaxan Buxaraǵa ákeden qalǵan miyras dep qarar edi. Sebebi, Shaybaniyxan tiri waqtında-aq Buxara hákimligin inisi Maxmud Sultanga bergen edi. Solay etip, shaybaniyelerdiń Mawarawnnahrda dúzilgen mámleketleri keleshekte rásmiy túrde Buxara xanlığı dep atalatuǵın boldı.

Ubaydullaxannıń tariyxımızdaǵı xızmetleri úlken. Dáslep, ol Ismayl Safaviy áskeriniń hújimlerin saplastırıp, Mawarawnnahrda olardıń áskeriy-siyasiy qısımlarınan saqlap qaldı.

Ubaydullaxan safaviylerge qarsı gúreste óziniń ruwxıy ilhamshısı Mir Arab laqabı menen belgili bolǵan din ulaması Abdulla Sabroniy tárepinen qollap-quwatlandı. Ol Ubaydullaxannıń dostı edi. Ubaydullaxan safaviyeler ústinen erisken jeńisi sebepli Watan ǵárezsizligin, xalıq erkin hám dinin, ar-namısın saqlap qaldı. Ubaydullaxan bul jeńisti Mir Arabqa arnadı hám 1533—1536-jılları Buxarada onıń atı menen belgili medirese qurdırdı. Mir Arab mediresesi házirde ilim-aǵartıwshılıq oshaǵı bolıp esaplanadı.

Tariyxshı Hafız Tanish al-Buxariy biykargá *«Onıń mámleketi hám húkimdarlıǵı zamanında Mawarawnnahr, ásirese, Buxara wálayatı güllep-jasnadı»*, dep jazbaǵan edi.

Ubaydullaxan h kumdarlığı d wirinde Buxaranıń paytaxt sıpatındağı abıroyı h r t repleme  sti.

Ubaydullaxan  z m mleketiniń shegarasın Shaybaniyxan d wi-rindegi shegaralarda qayta tiklewge h reket etti. Ol Gerattı basıp alđan Iran  skerlerin birneshe m rte jeńiliske ushıratqan edi. Sol waqıtta, ol el ishkerisindegi siyasiy pıtırańqılıqqa shek qoydı.

Text ushın  z ara g restiń k sheyiwi

K shkinshixannıń balası Abdullaxan I d iń qısqa waqıt h kumdarlıđınan soń Mawa-rawnnahrda qos h kimiyatshılıq, yađnıy bir waqıttıń  zinde eki h kumdar h kimiyatı ornatıldı.

Olardan biri — Ubaydullaxannıń balası Abdulazizxan Buxarada, ekinshisi K shkinshixannıń balası Abdulatifxan Samarqandta h kim-darlıq ete basladı. Biraq olardıń h kimiyatı bekkem emes edi. M mleket birneshe g rezsiz h kimliklerge b linip ketti. Sonıń ishinde, Balx h m Badaxshanda Pirmuhammedxan I, Tashkent h m T rk-standa Nawrız Axmedxan, Karmana h m Miyank lde Iskenderxan g rezsiz bolıp aldı.

Elde j z bergen siyasiy pıtırańqılıqtan Tashkent h m T rkstan h kumdarı, S yinishxojanıń balası Nawrız Axmedxan paydalanıp qalıwđa qarar etti. Samarqand h kumdarı, tuwısqan ađasınıń balası Abdulatifxan menen awqam d zip 1540-jılı Buxaranı iyeledi h m h kimiyattı  z t repdarlarına tapsırdı. 1548-jılı Abdulatifxan qaytı bolđannan keyin, Samarqand taxtı iyeledi.  z atınan teńge pul basıp shığarttı. Mawarawnnahrdıń k plegen qalalarında onıń atı xutba (neke qıyğanda oqılatuğın p tiya)đa qosıp oqıldı.

Biraq Karmana h m Miyank l h kumdarı Iskenderxan h m onıń balası Abdullalar Nawrız Axmedxanğa boysınıwdı q lemedi. Buđan qarsı Nawrız Axmedxan Miyank lge j ris basladı. K shlerge qarađanda Nawrız Axmedxannıń  stinligin bilgen  ke-bala Balxqa ketiwge m j-b r boldı. Abdullaxan Balx h kumdarı — ađası Pirmuhammedxannıń j rdeminde Nawrız Axmedxanğa qarsı birneshe m rte j ris qılđannan soń g na jeńiske eristi. Jeńilgen Nawrız Axmedxan Buxaranı taslap Samarqandqa qayttı. Sońğı sawashta h r eki t rep te jeńiske erispeytuđının bilip, ortada kelisimge keldi. Kelisimnen soń Abdullaxan  miwd ryadan  tip Maymanađa, Nawrız Axmedxan bolsa Buxarada j rdemshisin qaldırıp Samarqandqa qayttı h m 1556-jılı qaytı boldı.

- 1512-jılı — Shaybaniyler Mawarawnnahr taxtın qayta iyeledi.
- 1533-jılı — Shaybaniyler mámleketi Buxara xanlığı dep atala baslandı.

1. Ne ushın shaybaniylerdiń Mawarawnnahrda dúzgen mámleketi Buxara xanlığı dep ataldı?
2. Shaybaniy Ubaydullaxannıń mámleketshiligimizdegi tariyxıy roli neden ibarat?
3. Nawrız Axmedxannıń Mawarawnnahr húkimdarı taxtın iyelewine qanday faktorlar sebep boldı?

Pikir júrgiziń!

Ne ushın Shaybaniyler dáwirinde de ishki qarama-qarsılıqlar saplastırılmadı?

6-§. Abdullaxan II dáwirinde Buxara xanlığının rawajlanıwı

Abdullaxan II niń hákimiyat basına keliwi

Nawrız Axmedxan qaytıw bolğannan keyin, eldegi siyasiy pıtırańqılıq qáwpi jáne de kúsheydi. Eldegi tártipsizliklerge shek qoyıw ushın oraylıq hákimiyattı qayta tiklew hám kúsheytiw zárúr edi. Bul zárúrlikti urıslarsız ámelge asırıp bolmas edi. Mine usınday sharayatta gúres maydanına Miyankól hákimi Iskender Sultannıń balası Abdullaxan II (1534—1598) shıqtı. Ol shaybaniyler áwladınıń wákillerinen biri, atı 4-tamada ayılğan Jánibek Sultannıń aqlığı edi.

Iskenderxan shańarağına Buxara jaqınındaǵı Joybar awılında jasawshı, júdá úlken abıroyǵa iye bolğan shayıq Muhammed Islamnıń ıqlası joqarı bolǵanlıǵı Abdullaxan II ge bul gúreste júdá úlken mádet boldı.

Muhammed Islam hám onıń áwladları ózleriniń kelip shıǵıwın áke tárepinen Muhammed payǵambar áwladlarına, ana tárepinen bolsa Shıńǵıspan hám Joǵıǵa baylanıstıratuǵın edi. XVI ásirde ekinshi

Abdullaxan II
(miniaturyura, 1572)

yarımında Muhammed Islam, keyin ala onıń balası Abubakir Sad Buxarada shayxulislam lawazımında xızmet kórsetti.

Mámlekettiń oraylastırılıwı

1556-jılı Nawrız Axmedxan qaytı bolǵan keyin, Abdullaxan II dárhal Karmana hám Shahrisabzda óz húkimdarlıǵın tikledi.

Muhammed Islamnıń járdemi menen Buxara taxtıń iyeledi hám onıń paytaxt statusın qayta tikledi. Oraylıq hákimiyatqa boysınıwdı qálemegen Samarqand, Tashkent, Sayram, Túrktan hám Fergana qılıstıń kúshi menen boysındırıldı. Biraq qarsılaslarınıń taxtqa jası úlken shaybaniy otırmadı, degen gáplerine orın qaldırmaw ushın bir shańaraq sheńberinde bolsa da, dáslep aǵası Pirmuhammed I di, onıń óliminen soń ákesi Iskenderxandı taxtqa otırǵızdı.

1583-jılı ákesi ólgennen keyin, Abdullaxan II rásmiy túrde xan dep járiyalandı.

Solay etip, Abdullaxan II Mawarawnnahrda óz hákimiyatın tolıq ornattı. Sonday-aq, Xorasan quramındaǵı, lekin shaybaniyler qolında bolǵan Balx, Maymana, Badaxshanda oraylıq hákimiyatqa qarsı baslangan kóterilislerdi bastırdı.

Safaviylerge qarsı alıp barılǵan gúres nátiyjesinde Xorasannıń shıǵıs bólimi iyelendi. Sonlıqtan, pútkil Mawarawnnahr, Xorezm hám Xorasannıń shıǵıs bólimine shekem bolǵan aymaqlar jeke húkimdar qol astında birlestirildi. Solay etip, Abdullaxan II niń mártlik gúresi nátiyjesinde XVI ásirdeń aqırında Buxara xanlıǵı oraylasqan úlken mámleketke aylandı. Bunday úlken nátiyjege ullı Ámir Temurdan keyin Abdullaxan II erise aldı.

Rossiyada bul mámleketke biykarǵa «Великая Бухария» (Ullı Buxara) sózi qollanılmaǵan edi.

Shaybaniyler dinas- tiyası húkimdarlıǵı- nıń qulawı

Abdullaxan II mámleketti birlestiriw jolında shaybaniy sultanlarınıń oraylıq hákimiyattı hásiretiwine qarsı tınımsız hám ayawsız gúres alıp bardı. Bul maqset jolında tuwısqanların da ayamadı. Biraq Abdullaxan II qanshelli urınbasın, ishki kelispewshiliklerge tolıq shek qoya almadı. Taxt máselesinde hátte óziniń balası Abdulmómin menen de kelise almadı. Ol taxt miyrasxori sıpatında Balx wálayatın basqaratuǵın edi.

Abdullaxan II 1598-jılı qaytı bolǵannan soń, taxttı onıń balası Abdılmómin iyeledi. Biraq sol jıldıń ózinde-aq Abdılmómin dushpanları tárepinen óltirildi. Onnan qalǵan eki jasar balanıń xanlıq huqıqın heshkim tán almadı. Taxt ushın baslanǵan gúres nátiyjesinde taxtqa Abdullaxan II niń aǵasınıń balası — Balx hákimi Pirmuhammed II otırǵızıldı. Ishki kelispewshilikler sebepli Buxara xanlığında jüz bergen awır jaǵdaydan paydalanǵan Iran húkimdarı shah Abbas bastırıp kirip, Nishapur, Sabzavor, Mashxad, Gerattı iyeleydi. Xorezm bolsa xanlıq qaramaǵınan shıǵıp, mámleket gárezsizligin tiklep aldı.

Pirmuhammed II Buxara xanlığın jáne eki jılǵa shekem basqardı. 1601-jılı onıń menen kelip shıǵıwı ashtarxaniyelerden bolǵan, Samarqand hákimi Baqı Muhammed arasında qanlı sawash jüz berdi. Jeńilgen Pirmuhammedxan II óltirildi. Solay etip, Abdullaxan II óliminen 3 jıl ótkennen keyin, bir ásir húkimdarlıq etken shaybaniyeler dinastıyası saplastırıldı.

- 1556-jıl — Abdullaxan II ámelde, 1583-jılı bolsa rásmiy túrde xanlıq taxtın iyeledi.
- 1598-jılı — Abdullaxan II qaytı boldı.
- 1601-jılı — Buxara xanlığında shaybaniyeler húkimdarlıǵı saplastırıldı.

1. Abdullaxon II niń ózbek mámleketshiligi aldındaǵı xızmeti neden ibarat?
2. Shaybaniyeler áwladı húkimdarlıǵınıń saplastırılıwınıń sebeplerin tártip penen jazıń.
3. Ne ushın Abdullaxan II de mámleketti dinastiya wákılleri menen birgelikte basqara almaǵan?

7-§. Buxara xanlığında ashtarxaniyeler dinastıyası húkimdarlıǵınıń ornatılıwı

Ashtarxaniylar haqqında Óz ara ishki qarama-qarsılıqlar aqıbetinde Jojıxan ulısı — Altın Orda ámelde bir-neshe gárezsiz xanlıqlarǵa bólinip kete basladı. Olardan biri XV ásirdiń 30-jıllarında Volga boyı jerlerinde dúzilgen Ashtarxan (Haji

Tarxan) xanlığı edi. Házirgi Rossiya Federaciyasına qaraslı Astraxan (Ashtarxan) qalası onıń paytaxtı bolǵan. Rossiya bul xanlıqtı 1556-jılı basıp aldı.

Ashtarxan xanlığı qulatılǵannan keyin, xan shańaraǵına tiyisli adamlar jan saqlaw ushın hár túrli táreplerden baspana izlewge májbúr boldı. Usılardan biri shaybaniylerge tuwısqan aǵasınıń balası Yarmuhammedxan shańaraǵı edi. Yarmuhammedxan hám onıń shańaraǵı Buxara xanlığınan baspana taptı. Ol Buxara xanı Iskenderxan (Abdullaxan II niń ákesi) menen jaqın qatnasıqta bolǵan.

Buxarada hákimiyattıń ashtarxaniylerge ótiwi

Yarmuhammedxan shańaraq aǵzaları hám tuwǵan-tuwısqanları menen Buxaraǵa kелgennen keyin Iskenderxan olardı húrmet penen kútip aldı hám qızı Zuhrabegimdi Yarmuhammedxannıń balası Jánibek Sultañǵa beredi. Jánibek Sultan Zuhrabegimnen úsh ul (Din Muhammed, Baqı Muhammed, Vali Muhammed) kórdi. Ákeli-balalar Buxara xanlığında joqarı mártebege eristi.

Shaybaniyler dinastiyasınan taxt miyrasxorı qalmaǵannan keyin, Jánibek Sultan xanlıq taxtına eń múnásip talaban boldı. Xanlıqtıń abıroylı adamları oǵan taxttı iyelewdi usındı. Biraq ol balası Din Muhammed paydasına taxttan waz keshedi. Biraq, sol aralıqta Xorasanda Iran húkimdarı Shah Abbas áskerı menen júz bergen sawashta Din Muhammed qaytı boldı.

Nátıyjede, 1601-jılı Jánibek Sultannıń ekinshi balası, Samarqand hákimi Baqı Muhammed Buxara taxtına otırǵızıldı. Solay etip, Buxara xanlığı tariyxında jańa dinastiya — ashtarxaniyler dinastiyasınıń húkimdarlığı baslandı.

Oraylıq basqarıw hákimiyatın bekkemlew ushın gúres

Baqı Muhammed (1601—1605) mámleket shegaraların bekkemlew, basqarıw sistemasın tártipke salıw ushın kóp urındı. 1602-jılı Iran safaviylerine soqqı berip, Balxtı boysındırdı hám inisi Vali Muhammedti hákim etip tayınladı. 1603-jılı Iran safaviyleriniń Balxqa hújim etken áskerlerin jeńiliske ushıratdı.

1605-jılı Baqı Muhammed qaytı bolǵannan keyin, onıń inisi Vali Muhammed taxtqa otırǵızıldı. Biraq qáwim ámirleri xan hákimiyatına boysınbay, qarsılıqtı kúsheytti. Buxaralı ámirler xañǵa qarsı kóterilis

uyımlastırğanlıgınan xabar tapqan Vali Muhammed Iranğa qashıp ketti. Ámirler taxtqa Baqı Muhammedxannıń balası Imamqulıxandı (1611—1642) otırǵızadı.

Imamqulıxan Tashkent hám xanlıqtıń arqa-shıǵıs shegaraları ushın qazaqlar, junǵarlarǵa qarsı tabıslı gúres alıp bardı. 1613-jılı Tashkentti qazaqlardan azat etti.

Imamqulıxan dáwirinde oraylıq mámleket hákimiyatı bekkemlendi.

Siyasiy pıtırańqı- lıqtıń kúsheyiwi

Imamqulıxannan keyin taxttı iyelegen inisi Nádir Muhammed (1642—1645) dáwirinde siyasiy pıtırańqılıq kúsheydi. Buǵan xannıń mámleket wálayatların balalarına hám jaqın tuwısqanlarına mülk etip bólistirip bergenligi sebep boldı. Aqıbetinde, mámleketshilik tiykarları hásiredi. 1645-jılı qazaqlar jáne Mawarawnnahrǵa júris baslap, Xojendke shekem jetip keldi.

Nádir Muhammed olarǵa qarsı balası Abdulaziz basshılıǵında úlken armiya jiberdi. Xannan narazı bolǵan bir topar ámirler atlanıs dáwirinde Abdulazizdi xan dep járiyaladı hám onı taxtqa otırǵızdı. Nadir Muhammed bolsa Balxqa hákim etip tayınlandı (1645—1651). Nadir Muhammed taji-taxttı qaytarıp alıw maqsetinde Hindstan patshası temuriyzada Shah Jáhánnen járdem soraydı. Shah Jáhán Balx wálayatın ózine boysındırıw maqsetinde áskerler jiberdi. Onıń niyetin sezip qalǵan Nadir Muhammed hind áskerine qarsı shıǵadı. Biraq ol sawashta jeńildi hám Iranğa qashıp ketti.

Abdulazizxan Balxtı eki jıldan soń ǵana qaytarıp aldı. 1649-jılı ákesi Nadir Muhammedti jáne Balx hákimi etip tayınladı. Biraq ákesiniń Iran járdeminde óz poziciyasın bekkemlewge urınǵanlıǵı Abdulazizxandı táshwishke salıp qoydı. Endi ol ákesine qarsı inisi Subxanqulıxan jetekshiliginde armiya jiberdi.

1651-jılı Subxanqulıxan Balxtı iyeledi hám ol Balx hákimi etip tayınlanadı. Ákesi Nádir Muhammed bolsa Mekkege hajǵa baratırıp jolda qaytı boladı.

Buxara—Xiywa qatnasıqları

Buxara xanlıǵındaǵı óz ara gúreslerden paydalanǵan Xiywa xanlarınıń Buxaraǵa talawshılıq atlanısları kúsheydi. 1655-jılı Xiywa xanı Abulǵazı Bahadırxan úlken ákeriy bólim menen atlanıs etip, Buxara átirapların eki márte talan-taraj etedi.

1681-jılı qartayıp qalğan Abdulazizxan ishki kelispewshilikler hám sırtqı hújimler Buxara xanlığının social-ekonomikalıq jaǵdayın qıyınlastırıp jibergenligi hám siyasiy jaǵday izden shıqqanlığı sebepli taxttan bas tarttı.

Abdulazizxannan keyin taxtqa otırǵan Subxanqulıxan (1681—1702) dáwirinde de awhal jaqsılanbadı. Subxanqulıxan bir tárepten balalarına qarsı, ekinshi tárepten, wálayatlardaǵı ámir hám beklerdiń oraylıq hákimiyattan ǵárezsiz bolıw jolındaǵı háreketlerine qarsı gúres alıp barıwǵa májbúr boldı.

Xanlıqtaǵı óz ara ishki gúresler Xiywa xanlığına qol keldi. Buxaraǵa qarsı júris baslaǵan Xiywa xanı Anushaxan málim múddet Samarqandtı iyeledi. Hátte, óz atına xutba da oqıttırdı hám teńge pullar shıǵardı. Biraq Subxanqulıxan quwǵın etilgen áwladınan bolǵan Badaxshan hákimi Maxmudbiy atalıq járdeminde Xiywa áskerlerin Samarqandtan quwıp shıǵarıwǵa eristi. Ol Xiywa hújimine shek qoyıw ushın Anushaxanǵa qarsı til biriktirdi. Nátiyjede, Anushaxan taxttan túsirildi hám 1688-jılı xanlıqtı Buxara xanlığı qaramaǵına aladı.

Subxanqulıxan Maxmudbiy atalıqqa Xiywa xanlığına qarsı gúresinde bergen járdemi ushın Balx hákimligin de tapsırdı. Xannıń bul qararı kóplegen adamlardı narazı etti. Ishki kelispewshilikler mámlekettiń ekonomikasın tereń kriziske alıp keldi.

- 1601-jılı — Buxara xanlığında ashtarxaniyeler dinastiyasınıń húkimdarlığı ornatıldı.
- 1688-jılı — Xiywa xanlığı Buxara qaramaǵına kirgizildi.

1. Shaybaniyeler dinastiyasınıń saplastırılıwına neler sebep boldı?
2. Ashtarxaniyeler kimler hám olar Buxaraǵa qalay kelip qaldı?
3. Baqı Muhammedtiń Buxara xanlığı taxtın iyelewı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Imamqulıxan mámleket ǵárezsizligin saqlaw jolında qanday ilajlar kórdi?
5. Subxanqulıxan dáwirinde Buxara—Xiywa qatnasıqları qalay ótti?

8-§. Buxara xanlığında oraylıq hákimiyattıń hásirewi

Buxara xanlığı Ubaydullaxan II dáwirinde

1702-jılı Subxanqulıxan qaytı boldı. Taxttı balası Ubaydullaxan II (1702—1711) iyeledi. Ubaydullaxannıń tiykarǵı maqseti siyasiy pıtırańqılıqtı tamamlawdan ibarat edi. Ol áne sol maqset jolında birese kóterilisshi qáwimlerge qarsı, birese boysınbaytuǵın jergilikli húkimdarlarǵa qarsı, birese mámleket shegarasına bastırıp kirgen kóshpelilerge qarsı urıs alıp barıwǵa májbúr boldı.

Dáslep ol Balxtı boysındırıw jolın izledi. Ubaydullaxan II niń ákesi Subxanqulıxan Balxtı repressiya etilgen qáwim baslıǵı, Badaxshan hákimi Maxmudbiy atalıqqa ayrıqsha xızmetleri ushın sıylıq etken edi. Ubaydullaxan dáwirinde Maxmudbiy Balxta hákimiyattı tolıq óz qolına aldı hám ózin 1706-jılı xan dep járiyalaydı. Bul Maxmudbiyge qarsı birneshe márte shólkemlestirilgen áskeriy atlanıslar nátiyje bermegenen keyin, Ubaydullaxan onıń gárezsizligin tán alıwǵa májbúr boldı.

Ubaydullaxan II ótkergen reformalar da sátsizlikke ushıradı. Ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı tınımsız urıslar alıp barıw ushın qarjı talap etetuǵınlıǵı belgili. Ubaydullaxan xalıqtan jıynalatıwın salıqlardı 4 esegе kóbeyttirdi. Nátiyjede, xalıqta wayranshılıq boldı. Áne usınday bir sharayatta aqsha reformasın da ótkerdi. Xanlıqta quramınıń 35 % in gúmis qurawshı teńge pul paydalanılǵan edi. 1708-jılı bolsa bul teńgelerdiń birewinen 4 jańa teńge shıǵarıla baslandı. Nátiyjede, jańa puldıń quramındaǵı gúmis muǵdarı 4 ese, ámeldegi puldıń qádiri de 4 ese kemeygen bolsa da, jańa teńge aldınǵı eski teńgege qunı jaǵınan teń dep belgilendi.

Teńge quramında gúmis muǵdarınıń kemeyiwi dúkanshı hám ónermentlerdiń keskin narazılıǵına sebep boldı. Endi olar óz ónimlerin satpay qoydı. Sawda isleri páseydi hám aqıbette eldiń ekonomikalıq turmısı kriziske ushıray basladı.

Awır awhalǵa shıday almaǵan xalıq qozǵalań kóterdi, biraq qozǵalań jawızlarsha bastırıldı.

Ubaydullaxan oraylıq hákimiyattı kúsheyttiriw maqsetinde hátte sol dáwirdiń eń tásirli kúshi — iri jer iyeleri hám de Joybar shayıqlarınıń tásin kemeyttiriwge de urındı. Ubaydullaxan olardı salıq tólemew

jeñilliginen ayırdı. Nátiyjede, olar Ubaydullaxannıń eń qáwipli dushpanına aylandı.

Sol waqıtta, Ubaydullaxan tanhodarlardı óz mülkinen keletuǵın dáramatlardan ayırdı, salıq hám minnetlemeler muǵdarın kóbeyttirdi.

Bunday keskin ózgerislerge taqat ete almaǵan qúdiretli kúshler Ubaydullaxaǵa qarsı til biriktire basladı. 1709-jılı Fergana oypatlıǵınıń Buxara xanlıǵınan ajıralıp shıǵıwı bolsa siyasiy jaǵdaydı jáne de keskinlestirdi. Aqırında, til biriktiriwshiler 1711-jılı Ubaydullaxandı óltirdi. Taxtqa til biriktiriwge qatnasqan, Ubaydullaxannıń inisi Abulfayzخان otırǵızıldı.

Ubaydullaxan tariyxımızda jergilikli hákimlerdiń ózbasımshalıǵına shek qoyıwǵa, oraylıq hákimiyattı kúsheyttiriwge háreket etken sońǵı ashtarxaniy húkimdar sıpatında at qaldırdı.

Xanlıqta pıtırańqılıqtıń jáne de kúsheyiwı

Taxtqa otırǵızılǵan Abulfayzخان kúnnen-kúнге eldiń turmısında abıroyı kúsheyip baratırǵan ámirler hám aqsúyeklerdiń qolındaǵı bir quwırshaqqa aylandı. Onıń pármanları

saray ishinen arı ótpedi.

Xan hákimiyatınıń bul dárejege túsip qalıwına xanlıqtıń turaqlı áskeriy bólimge iye bolmaǵanlıǵı da sebep bolǵan. Turaqlı áskeriy bólimler dúziwge hám onı saqlawǵa bolsa qarǵı jetispegen. Buǵan bolsa xanlıq ekonomikasınıń tómenligi sebep bolǵan.

Abulfayzخان dáwirinde ózbeklerdiń mańǵıt qáwiminen shıqqan Muhammed Hákimbiy úlken abıroyǵa iye boldı. Ol barlıq shahzadalar atalıqlarınıń baslıǵı dep tán alındı. Bul basqa qáwimler hasılzadalarınıń qatań narazılıǵına sebep boldı. Nátiyjede, Shahrısabz hákimi, keneges qáwiminen shıqqan Ibrahimbiy Urgut hám Miyankól hákimleri menen til biriktirip, Buxara xanlıǵınan ǵárezsiz, paytaxtı Samarqand bolǵan mámleket dúziwge qarar etti. 1723-jılı Samarqandtı iyelep, kúyew balası Rajab Sultandı taxtqa otırǵızdı. Ibrahimbiy ózine «amir ul-umaro» («ullı ámir») ataǵın aldı.

Ibrahimbiydiń nábettegi maqseti Buxara taxtın iyelew, Rajab Sultandı Buxara taxtına otırǵızıw hám usı jol menen xanlıqtıń eń abıroylı adamı bolıw edi. Abulfayzخان siyasatınan narazı bolǵan ámirler Ibrahimbiyge qosıldı. Ibrahimbiy Buxaraǵa júris basladı. Ol hám Rajab Sultanlar olarǵa qosılǵanlarǵa jeñisten soń júdá úlken baylıq

hám ámel beriwdi wáde etedi. Sawashta Muhammed Hákimbiy atalıq basshılıǵındaǵı Buxara áskerleri jeńiliske ushıraǵan bolsa da, Rajab Sultan Buxara qalasın iyeley almadı.

Ibrahimbiy hám Rajab Sultan aqıbetin tereń oylap kórmesten, óz maqsetlerine erisiw maqsetinde, kóshpeli qazaqlardan járdem soraydı. Olarǵa úlken oljalar wáde etedi.

Jungar kóshpelileriniń basqınshılıǵınan úlken zıyan kórgen, talanǵan hám de asharsılıqqa duwshar etilgen qazaqlar bul usınısqı ırızı boladı. Biraq elge kirip kelgen qazaqlar talan-tarajlıqtı kúsheytedi. Yaki Buxarada, yaki Samarqandta olardı toqtatıwǵa kúsh tabılmadı. Bunday sharayatta ishki kelispewshilikler jáne de kúsheydi. Xalıqtıń Abulfayzxannan narazılıǵı kúsheyip ketti. Nátiyjede, Abulfayzxan jaqınlarınıń talabı menen Muhammed Hákimbiydi Buxaradan shıǵarıp jiberiwge qarar etti. Hákimbiy Qarshıǵa hákim etip tayınlandı. Biraq, ol qolay imkaniyat tuwılıwı menen-aq, Buxarada hákimiyattı jáne óz qolına alıw niyetinen qaytpadı.

Abulfayzxan bolsa, waqtın kewilxoshlıqqa sarplap, mámleketlik islerdi qadaǵalamadı. Samarqand, Qarshı, Balx, Fergana hám Badaxshan ámelde ǵárezsiz bolıp aldı.

Pıtırańqılıq — mámleket wálayatlarınıń oraylıq hákimiyatqa boysınbawı, siyasiy alawızlıq.

- 1708-jılı — Ubaydullaxan II aqsha reformasını ótkerdi.
- 1709-jılı — Fergana oypatlıǵı Buxara quramınan ajırılıp shıqtı.
- 1711-jılı — Ubaydullaxan II til biriktiriw qurbanı boldı.

1. Oraylıq hákimiyattıń hálsirewiniń tiykarında ne jatqan?
2. Ne ushın Ubaydullaxan II ótkergen aqsha reforması nátiyje bermedi?
3. Ne ushın Ubaydullaxan II til biriktiriw qurbanı boldı?
4. Mańǵıt qáwimi sárdarı Muhammed Hákimbiy hákimiyatınıń kúsheyip ketiwine qanday faktorlar sebep boldı?

Shaybaniyeler hám ashtarxaniyeler dáwirinde Buxara xanlıǵındaǵı ishki siyasiy jaǵdaydı salıstırıń. Juwmaqlarınıızdı dápterinińizge jazıń.

9- §. Buxara xanlığında mámleketlik basqarıwı

Xanlıq aymağı, geografiyalıq jaylasıwı hám xalqı

Muhammed Shaybaniyxan dúzgen mámleket aymağınıń shegarası hárdayım da áhmiyetli bolmaǵan. Atap aytqanda, Shaybaniyxan húkimdarlıǵı dáwirinde onıń mámleketi quramına Mawarawnnahrdań tısqarı Xorezm hám Xorasan aymaqları da kirgen. Onıń óliminen soń Xorezm pútkilley qoldan shıqtı. Xorasanıń úlken bólimi bolsa Iran safaviyleri tárepinen iyelep alındı.

Abdullaxan II dáwirinde qısqa múddetke bolsa da, xanlıq aymağı jáne keńeydi. Atap aytqanda, Xorezm hám Xorasan jáne Buxara xanlığına boysındırıldı. Onıń óliminen soń bolsa Iran Xorasan aymaǵın boysındırǵan bolsa, Xorezm jáne ǵárezsiz mámleketke aylandı.

XVI ásir baslarında Shaybaniyxannıń áskeriy atlanısları dawamında Mawarawnnahr hám Xorezmge 500—600 mıń Deshti Qıpshaq ózbekleri kirip kelgen.

XVI ásir baslarında xanlıq xalqı kóship kelgen ózbeklerden tısqarı «türk shıǵatay» hám tájiklerden ibarat bolǵan. Dereklerde XVII ásirdeń aqırlarında bolsa ózbek hám tájiklerden ibaratlıǵı ayılǵan.

Oraylıq basqarıw

Buxara xanlığı hákimshilik jaqtan wálayatlar hám rayonlarǵa bólingen. Xanlıqta joqarǵı mámleket basqarması temuriyler dáwirindegidey *dargah*, atqarıwshı hákimiyat bolsa dáslepkiyey *diywan* (wázirlik) dep atalıw dawam etti. Oǵan *diywanbegi* (Bas wázir) basshılıq etken.

Diywanbegi, sol waqıtta, mámlekettiń qarǵı hám xojalıq islerin basqarǵan. Biraq, shaybaniyler dáwirinde diywan xızmeti temuriyler dáwirindegidey abıroyǵa iye bolmaǵan. Buǵan dargahdaǵı lawazımlar dárejesiniń kúshli bolmaǵanlıǵı sebep bolǵan.

Jáne bir úlken mámleketlik lawazımı—*atalıq* edi. Xan siyasatınıń wálayatlardaǵı tásiiri atalıq lawazımına tayınlanganlardıń abıroyı menen belgilengen. Xan wálayatlardı shahzadalarǵa bólistirip berip, olarǵa ustaz, basshı etip óz qadaǵalawshısın, isengen adamın tayınlaǵan. Bunday qadaǵalawshı, isenimli shaxs atalıq dep atalǵan. Bul at ákelik etiwshı, ákesiniń ornın basıwshı mánilerin ańlatqan.

Jáne bir mámleketlik lawazım—*párwanashı* dep atalǵan. Onıń wazıypası xan pármanların, rásmiy hújjetlerdi juwaplı shaxslarǵa, orınlawshılarǵa jetkeriwden ibarat bolǵan.

Dadxax (dawager) lawazımında islegen hámeldar xan dárgayına kelip túsken arzaldı qabıl etken hám olarǵa juwap qaytarǵan. Sonday-aq, dadxax mámlekette ádillik normalarına ámel etiliwin de qadaǵalap barǵan.

Eń áhmiyetli mámleketlik lawazımlarınan jáne biri — *kókaldash* lawazımı edi. Bul lawazımǵa xan áwladına eń jaqın shaxslardan tayınlangan. Kókaldash xan siyasatına puqaralardıń múnásibetin úyren-gen hám bul siyasattıń qol qatılmaslıǵın támiyinlegen.

Búgingi kún boyınsha aytqanda, kókaldash mámleketlik qáwipsizlik xızmeti basqarması baslıǵı bolǵan. Ol tek ǵana ápiwayı adamlardıń emes, bálkim mámleket hámeldarlarınıń hám hátte taxt miyrasxor-larınıń da húkimdarǵa bolǵan múnásibetine juwapker bolǵan.

Xan hám shahzadaların arasındaǵı qatnasıqlar máselesi menen *xan jasawlı* lawazımında islegen hámeldar shuǵıllanǵan.

Xanlıqta *esik aǵabası* lawazımı da áhmiyetli sanalǵan. Sebebi, bul lawazımǵa tayınlangan shaxs xan dárgahı qáwipsizligin, ondaǵı ornatılǵan tártipke ámel etiliwi ushın juwapker edi.

Joqarı abıroyǵa iye bolǵan shayxulislam lawazımın iyelegen shaxs sháriyat nızamları orınlanıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asırǵan.

Qazıkalan (Bas qazı) bolsa barlıq basqıshlardaǵı sudlaw islerine bashılıq etken.

Muhtasib (baslıq) lawazımın iyelegen shaxs bolsa mámlekette jámaát tártibiniń saqlanıwın, diniy máresim hám ámellerge ámel etiliwin bazarlarda bahanıń hám tárezilerdiń durıslıǵı ushın juwapker bolǵan.

Mehter lawazımına tayınlangan hámeldar bolsa zakat hám basqa túsimlerdiń zárúr orınlarǵa sarplanıwın qadaǵalaytuǵın edi.

Xanlıqta mámleketlik lawazımı esaplanbasa da, *naqıb* ataǵına sazawar bolǵan shaxstıń xan sarayında abıroyı joqarı bolǵan. Son-lıqtan, ol xannıń jaqın hám isenimli adamı bolǵan. Sol waqıtta, ol mámlekettiń ishki hám sırtqı siyasatı máselelerinde xannıń másláhát-shisi de esaplangan. Zárúr bolǵanda elshilik wazıypasın da atqarǵan.

Aldıńǵı temalarda ayılǵanıday, shaybaniyelerdiń mámleket basqa-rıwında dáslep dástúriylik saqlandı. Joqarı húkimdarlıq, yaǵnıy *xanlıq* atadan balaǵa emes, bálkim áwladtıń jası eń úlken wákiline ótken. Atap aytqanda, Muhammed Shaybaniyxannan keyin taxtqa otırǵan Kóshkinshixan Shaybaniyxannıń perzenti emes, aǵası bolǵanlıǵın

bilip alğan ediñiz. Ol shaybaniylerdiñ jası eñ úlkeni bolğanlıǵı ushın taxttı iyeledi. Ekinshi jası úlken — shaybaniy Kóshkinshixannıñ inisi Súyinishxoja *taxt miyrasxori* etip tayındı. Biraq ol Kóshkinshixannan burın qaytı bolğanlıǵı ushın xanlıq taxtın iyelew oǵan nesip etpedi. Biraq XVI ásirdiñ 40-jıllarınan baslap óz ara kelispewshilikler aqıbetinde bul dástúr buzıldı. Endi taxt atadan balaǵa miyras bolıp ótetuǵın boldı.

Jergilikli basqarıw Joqarıda ayılǵanıday, shaybaniyler dáwirinde xanlıq wálayat hám rayonlarǵa bólingen. Wálayatlar, tiykarınan, dinastiya wákilleri arasınan tayınlangan hákimler tárepinen basqarılǵan. Hákimler de oraydaǵıday ózleriniñ basqarıw keñesin dúzgen.

Keyin ala, oraylıq hákimiyat hásiregennen keyin, ayırım qúdiretli qáwim baslıqları — ámirler de usı lawazımǵa tayınlangan. Rayonlardı rayon *hákimleri* basqarǵan. Basqarıwdıñ eñ tómengi sisteması — *amlak* dep atalǵan (yaǵnıy, birneshe úlken-kishi awıldan ibarat basqarıw strukturası). Amlaklardı rayon hákimi tárepinen tayınlangan shaxs — *amlakdar* basqarǵan.

Amlak basqarıwı hákimshiligi *amlakdar*, *mirza* (xatker), *murab* (suw bólistiriwshı), *amin* (salıq jynawshı) hám *aqsaqal* (hárbir awıldıñ baslıǵı)dan ibarat bolǵan.

**Ashtarxaniyler dáwirinde
mámleket basqarıwındaǵı
ayırım ózgerisler**

Ashtarxaniyler dáwirinde mámleket basqarıwı óz dúzilisi, áhmiyeti jaǵınan shaybaniyler dáwirindegiden derlik parıqlansa da, ayırım ózgerisler de ámelge asırılǵan. Sonlıqtan, shaybaniyler dáwirinde *atalıq* lawazımındaǵı shaxs xannan keyingi orında turıwshı *diywanbegi* lawazımındaǵı shaxs mártebesine teñlestirildi. Bara-bara ol ámirler ámirine aylandı. Sonday-aq, ashtarxaniyler dáwirinde *saray qutvoli* mámleket lawazımı engizildi. Ol mámleket qarjısı esabınan ámelge asırılatuǵın qurılıs, qorǵan diywalları hám imaratların oñlaw, sonday-aq, abadanlastırıw islerin basqarǵan.

Sonday-aq, ashtarxaniyler dáwirinde diywanlar (devonlar) sisteması derlik joq boldı. Orayda pútkil hákimiyat sarayda toplanıp qaldı. Nátiyjede, diywanlar jergilikli hákimliklerdi basqarıw imkaniyatın qoldan shıǵardı. Bul, óz nábetinde, wálayatlarda pútkil hákimiyat wálayat hákimleri hám olardı qollap-quwatlawshı jergilikli kúshler

qolında toplanıp qalıwına alıp keldi. Bul faktor ashtarxaniyeler dáwirinde oraylıq háki-miyattı derlik joqqa shıǵardı.

1. «Mámleket hám huqıq tiykarları» páninen alǵan bilimlerinızge súyenip mámleket túsiniǵın táriyiplep beriń.
2. Xanlıqlarda oraylıq hákimiyattıń hálsirewine jol qoymaw ushın neler islenbewi kerek edi?
3. Buxara xanlığında bar bolǵan tiykarǵı mámleketlik lawazımları haqqında nelerdi bilip aldınız?
4. Sizińshe, babalarımız mámleket basqarıwında engizilgen mámleketlik lawazımlarınıń qaysı birinen házir de paydalanıw múmkin?

Búgingi künde Ózbekstanda mámleket basqarıwınıń eń tómengi organı qanday at penen atalıwın hám qanday qalıplestiriliwin anıqlap keliń.

10- §. Buxara xanlığında áskeriy háreket

Xanlıq armiyasınıń dúziliwi

Hárqaysı mámlekettiń siyasiy abırayı hár tárepleme áskeriniń qúdiretine baylanıslı ekenligi tariyx dálillegen haqıyqatlardan biri ekenligi belgili. Sonıń ushın shaybaniyeler de óz dáwirine jarasa qúdiretli armiya dúziwge muwapıq bolǵan. Armiya sol dáwirde paydalanılǵan áskeriy qural-jaraqlardıń barlıq túrinen sheber paydalana alǵan.

Armiya quramı boyınsha tiykarınan, *atlı* hám *piyada áskerlerden* ibarat edi. Dúzilisi boyınsha, *oray*, *oń* hám *shep qanat*, *mańlay* (avangard), *aldıńǵı*, *mańlay qarawıl*, *tuwshı*, *hirovul* sıyaqlı bólimlerge bólingen. Armiya dúzilisi hám onıń áskeriy atlanısları dáwirindegi háreketi sistemalı hám tártipli bolǵan. Armiyanıń tiykarın *oń qanat* (*baronǵor*) hám *shep qanat* (*javonǵor*), hám de *hirovul* (arqa bólim) bólimshelerinen ibarat *oray*, yaǵnıy oraylıq bólim quraǵan. Armiya áskeriy júris baslaǵan waqıtta onıń aldında aldınǵı dep atalıwshı bólim barǵan. Onıń wazıypası joldıń qawipsizligin, jasırın pana qoyılǵan-qoyılmaǵanlıǵın anıqlaw edi. Aldıńǵıdan soń *mańlay* (avangard) barǵan. Oǵan oraydı dushpannıń tosattan bolatuǵın hújiminen saqlaw júkletilgen. Armiyanıń *qarawıl* bólimi ulıwma armiyanı qorǵap barǵan.

Úlken hám *kishi* kisenler (ǵullar) bolsa arnawlı bólim bolıp, Joqarı bas komandir (xan) hám sárkardalardı qorǵaǵan. *Chanoh* bolsa,

armiyasınıń oń hám shep qanatların qorgawshı arnawlı bólim edi. Barlıq bólimler ortasında *arnawlı shabarmanlıq xızmeti* dúzilgen. Bul xızmet Joqarı bas komandirdiń buyırıq hám kórsetpelerin sárkardalardıǵa jetkerip turǵan.

Armiya quramında tuwshı bólim de bolıp, ol mámleket bayraǵın qorgaǵan. Bunnan tisqari, *zabongiri* (dushpan tárepinen tutqın alıp keliwshi) hám de *xabargiri* (razvedka) dep atalıwshı arnawlı bólimsheler de bolǵan. Geyde jaǵday talap etkende bul arnawlı xızmetler armiyasınıń aldınǵı yaqı qarawıl bólimi tárepinen de ámelge asırılǵan. Áskeriy háreket waqtında Joqarı bas komandir ushın arnawlı rásmiy qabıllaw máresimi ótkeriletuǵın orın — *borgoh* tayarlanǵan. Borgoh xannıń arnawlı saylanǵan bólimshesi tárepinen qorgalǵan.

Armiyanıń basqarılıwı, áskeriy lawazımlar

Xan armiyasınıń Joqarı bas komandiri edi. Armiyanıń oń hám shep qanatları hám de oray shaybaniy sultanlar hám shahzadalarǵa tapsırılǵan. Atap aytqanda, 1512-jılı Ğijduwanda shaybaniyler menen safaviyler ortasındaǵı sheshiwshi sawashta shaybaniyler armiyasınıń oray bólimine Ubaydulla Sultan, oń qanatqa Shaybaniyxannıń balası Muhammed Timur, shep qanatqa Kóshkinshixannıń balası Abu Said Sultanlar komandirlik etti.

Áskeriy bólimde *tavoshı* lawazımına tayınlanǵan hámeldar áskerlerdi toplaw, olardı áskeriy atlanısqa tayarlaw máselesi menen shuǵıllanǵan. Sonday-aq, ol armiyasınıń materiallıq támiynatı ushın da juwapker bolǵan.

Jevachi lawazımında xızmet etken hámeldar bolsa áskeriy bólimdi qural-jaraq penen támiyinlew máselesi menen shuǵıllanǵan. Sol waqıtta, ol xannıń qural-jaraǵı ushın da juwapker bolǵan.

Joqarı bas komandir hám sárkardalardıń ayrıqsha tapsırmaları *jasawıl* dep atalıwshı áskeriy xızmetker tárepinen atqarılǵan.

Xan *qurshı* tárepinen qorgalǵan. *Bayraq kóteriwshe* bolsa, mámleket bayraǵın kóterip bargan.

Quralxana bashǵı lawazımında xızmet etken áskeriy xızmetker bolsa áskeriy qural soǵıw ustaxanasına basshılıq etken. Dástúrge muwapıq, armiya áskerler sanına qarap bólingen. Olardıǵa onbası, eliwbası, júzbası hám mınbasılar basshılıq etken.

Qural-jaraqlar

Áskeriy bólim *oq* hám *oqjay*, *nayza*, *balta*, *qilish*, *qalqan*, *shoqmar* sıyaqlı qurallar menen qurallandırılğan. Oq hám oqjay tiykargı qural edi. Olar hújim waqtında da, qala yaki qorğan qorğanıwında da isenimli bolğan.

Oqjay oǵı jaylastırılıp qoyılatuǵın qurılma *sadaq* dep atalğan. Áskerdiń ózin-ózi qorǵawda *sawıt* hám *dubulǵa* (temirden islengen bas kiyim) áhmiyetli orın iyelegen.

Tofang (mıltıq) penen qurallandırılğan topar *tofandoz* dep atalğan. Áskeriy bólimde tofangti turaqlı túrde qollanıw XVI ásirdeń ortalarından baslandı. Bul dáwir tofanglarınń stvolı mıstan tayarlangan edi. Keyin ala olar Osmaniylar mámleketiniń stvolı temirden jasalğan tofangları menen almastırıldı. Biraq, pútkil XVII ásirde de oqjay atlı ásker ushın tiykargı qural bolıp qaldı. Áskeriy júris waqıtlarında atlardı oqlardan qorǵaw ushın olar ústine *kejim* dep atalıwshı arnawlı jamılǵısh jamılğan. Bunday jamılǵısh Evropadan da alıp kelingan.

Áskeriy háreketlerde *naftandoz* (neftti jandırıp atıwshı) hám *manjanaq* (tas atıwshı) qurallar, tiykarınan, qala hám qorǵanlardı qamal etiwde, sonday-aq, dushpan áskeriniń qatarın tozǵıtıp jiberiwde qollanılğan.

Dereklerde aytıluwınsha, xanlıq armiyasında topar da bolğan. Ashtarxaniylar húkimdarlıǵı dáwirinde xanlıqtıń ekonomikalıq rawajlanıwı bargan sayın páseyip bardı. Bunıń tiykargı sebebi oraylıq hákimiyattıń oǵada kúshsiz bolıp qalıwı nátiyjesinde siyasiy pıtırańqılıq júz bergenligi edi. Ekonomikalıq krizis aqıbetinde ashtarxaniylar dáwirinde xanlıq turaqlı armiya saqlay almadı.

1. Armiya haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Armiyada xızmet etken tuwshı, bayraq kóteriwshı, tavoshı, jasawıl hám jevachı lawazımındaǵı áskerler qanday isler ushın juwapker bolğan?
3. Armiya qural-jaraqlardıń qanday túrleri menen qurallandırılğan?

Mektebińizdegi «Shaqırıwǵa shekemgi bolğan baslangısh tayarlıq» muǵallimi járdeminde búgingi Ózbekstan armiyası qanday quram bólimlerden quralǵanlıǵın anıqlap keliń!

11-§. Buxara xanlığında social-ekonomikalıq turmıs

Jer iyeligi qatnasıqları

Shaybaniyler Mawarawnnahrğa jańadan óndiris qatnasıqların alıp kelgeni joq. Kerisinshe, temuriyler dáwirinde qalıplesken sociallıq qatnasıqlardı qabıl etti hám oğan beyimlesti.

Xanlıqta barlıq jerler mámleket mülki edi. Bul mülk *mamlakai patshah* yaki *mamlakai sultan* dep atalğan. Jerge iyelik etiw xannıń iqtıyarında edi. Xan mámleket jerlerin *mülki xos*, *mülki xolis* (mulki hur), *mülk* hám *waqım* jerleri formasında bólistirgen.

Tikkeley jeke xannıń ózine tiyisli jerler *mülki xos* dep atalğan. Bul jerden alınğan dáramat xannıń qárejetlerine hám de waqımlarğa qayır-saqawat ushın sarplangan.

Mülki xolis mámleketten jer satıp alıw arqalı kelip shıqqan. Biraq bul ańsat emes edi. Sebebi, shártke muwapıq, mámleketten jer satıp alğan adam sol jerdiń 2/3 bólimin mámleket iqtıyarında qaldırğan. Ózine qalğan 1/3 bólim jer onıń mülki esaplangan hám mámleketke salıq tólewden azat etilgen.

Mülk jer bolsa *suyurǵal* hám *tanha* formasında belgilengen. Máselen, Muhammed Shaybaniyxan temuriylerge, temuriyler dáwiri hámeldarlarğa qaraslı barlıq jerlerdi tartıp aldı. Olardı tek ǵana óz dinastıyası wákıllerine bólip berdi.

Jer iyelginiń suyurǵal forması dáslep xanǵa onıń iyelerin baǵınıshlı bolıwda uslap turıwdıń kúshli quralı bolıp xızmet etti. Muhammed Shaybaniyxan qálegen waqıtta wálayat hákimleriniń ornın almastıra alatúǵın edi. Oraylıq hákimiyatqa az ǵana boysınǵan suyurǵal iyesin bunday huqıqtan ayırdı. Waqıtlar ótiwi menen suyurǵaldıń atadan balaǵa miyras bolıp ótiwi belgilendi.

1512-jılı shaybaniyler Mawarawnnahrdı ekinshi márte iyelegennen soń, shaybaniy sultanlar mámlekettiń wálayatların qayta bólistiriwdi shaybaniylerdiń eń abıraylı wákili Jánibek Sultanǵa tapsırdı. Onıń irayına qaray, Samarqand Kóshkinshixanǵa, Tashkent wálayatı Súyinishxoǵa, Buxara hám onıń átirapları Ubaydulla Sultanǵa miyras mülk etip berildi. Miyankól wálayatı Jánibek Sultannıń ózine tiyisti.

Aymaqlardıń jaqın tuwısqanlarına bólip beriliwi, elde birden-bir dinastıya shańaraq hükimdarlıǵın támiyinledi. Udel iyeleri óz

aymağındaǵı armiyaǵa da áskerbasılıq etti. Sonlıqtan, armiya da, joqarı ákeriy lawazımlar da dinastiya wákılleri qolında toplandı. Biraq suyurǵal mülkler bargan sayın oraylıq hákimiyattan gárezsiz bolıwǵa umtılwshı kúshlerdiń kúsheyiwine sebep boldı. Waqıtlar ótiwi menen olar xanǵa da boysınbadı. Shaybaniyler dáwirinde mülk iyeliginiń ekinshi forması — *tanha* da júzege keldi. Shaybaniylerge shekem bar bolǵan jer iyeliginiń ıqta túri de jańasha at — «tanha» (tanaxo) atı menen saqlap qalıdı. Ol mámleketlik iskerlerge, ákeriylerge, sonday-aq, kishi mámleket hámeldarlarına mámleket aldındaǵı sadıq xızmetleri ushın berildi.

Tanha jer alǵanlar *tanhadarlar* dep atalǵan. Tanhanıń kólemi, tanhadardıń xızmetine qaray birneshe shańaraqtan yaki birneshe awıldan ibarat bolǵan. Tanhaǵa tek ǵana egin egiletuǵın jer emes, bálkim tanha aymaǵında jaylasqan digirman hám mayjuwazlardan keletuǵın dáramatlar da qosıp berilgen. Solay etip, jer iyeleriniń jańa qatlamı qalıplesti. Biraq tanha tanhadardıń jeke mülki esaplanbaǵan. Tanhadar mámleket xızmetinen ketkeninde yaki qaytı bolǵanında tanha jerleri basqa mámleket xızmetkerine berilgen.

Shaybaniyler ótkergen reformalar

Shaybaniyler dáwirinde waqım jer mülkiniń kólemi bargan sayın artıp bardı.

Jerlerdiń túrli formalarǵa bóliniwi tikkeley mámleket ǵáziynesine túsetuǵın salıq dáramatlarınıń kemeyiwine alıp kele basladı. Salıq túsiminiń kemeyiwi shaybaniylerdi awıl xojalıǵın rawajlandırıw ushın bir qatar ilajlar kóriwine májbúr etti. Salıqlardıń awırlıǵınan hám mülkdarlardıń zulımınan, sonday-aq, mámleket ishindegi tınıshsızlıqtan ózleri jasap kelgen jerlerden qashıp ketken diyqanlar hám mayda jer-mülk iyeleri qaytarıldı hám jerleri qaytarıp berildi. Jerdi óndiriske paydalanıwda olarǵa mámleket tárepinen járdem berildi.

Muhammed Shaybaniyxan xanlıq ekonomikasın tártipke salıw hám sawdanı rawajlandırıw maqsetinde 1507-jılı aqsha reformasını da ótkerdi. Oǵan muwapıq, tap sol waqıtqa shekem aylanısta bolǵan túrli ólshem hám awırlıqtaǵı teńgeler ornına awırlıǵı birdey — 5,2 gramm bolǵan jańa gúmis hám mıs teńge shıǵarıldı. Temuriyler dáwirinde bir gúmis teńgeniń awırlıǵı 4,8 gramm bolıp, onıń qunı altı mıs teńgege teń edi. Reformadan keyin 5,2 gramlı gúmis teńgeniń qunı 24 mıs teńgege teń

Мıs теңге. XVI ásir

boldı. Bul reforma, sol waqıtta, diyqanlardıń salıq tólew imkaniyatın arttırıwǵa, mámleket múlkin kóbeyttiriwge xızmet etti.

Shaybaniyxan tárepinen ámelge asırılǵan bul hám basqa ilajlar, óziniń mazmunına qaray, oraylıq hákimiyattı bekkemlewge xızmet etti.

Shaybaniy Abdullaxan II ótkergen aqsha reforması da Buxara xanlığı tariyxında úlken áhmiyetke iye boldı. Ol bul reformanı ótkeriwde gúmis bahasınıń kóterilgenin esapqa aldı. Reformaǵa muwapıq, jańa gúmis teñgeniń qunı 30, eskisi bolsa 27 mıs teñgege teńlestirildi. Abdullaxan II niń aqsha reforması sebepli gúmis teñge kóp muǵdarda shıǵarıldı. Nátiyjede, bahası kóterilgen gúmistiń kóplep muǵdarda basqa mámleketlerge shıǵıp ketiwine shek qoyıldı. Ol altın aqshanıń shıǵarılıwın da jolǵa qoydı hám onıń quramına qunı pás bolǵan basqa metallar aralastırılmaıwın qatań qadaǵalaw astına aldı. Bul aqshalar xanlıqtıń barlıq aymaǵında aylanısqa kirdi. Bul reforma, óz nábwetinde, hákimiyattıń oraylasıwına, ġáziynege kóp dáramat túsiwine alıp keldi. Sonday-aq, ishki hám sırtqı sawda-satıq jáne de rawajlanıwı ushın qolaylı sharayat jarattı.

Ekonomikalıq turmıs Shaybaniyer dáwirinde de diyqansılıq ekonomikanıń jetekshi tarmaǵı bolıp qaldı. Onıń rawajlanıwı jasalma suwǵarıw menen baylanıslı mashqalalardıń qan-shelli tabıslı sheshiliwine baylanıslı edi. Sonıń ushın da, bul máselege ayrıqsha itibar menen qaraǵan. Bul dinastiya wákılleri Sangzar, Shırshıq, Sırdárya, Ámiwdárya, Baxsh hám Murgab dáryaları imkaniyatlarınan ónimli paydalanıw sharaların kórdi.

Qashqadaryanıń tarmaqlarınan Kesh wálayatı jerlerin suwǵarıw ushın 10 nan artıq kanallar qazıldı. Jasalma suwǵarıw isleri, ásirese, Abdullaxan II dáwirinde keń rawajlandı. Mısalı, 1556—1585-jıllar aralıǵında Zarafshan dáryasında bir qatar suw bólistirgishleri, kóplegen suw saqlaǵışları qurılǵan. Nurata rayonındaǵı Aqshab jaqınında

Zarafshan dáryasında qurılğan kópir — suw bólistirgish

Abdullaxan bandi

Beklersay sayında jaylasqan áyyemgi bóget qaldıqları ornında úlken bóget — Abdullaxan bandi qurıldı. Onıń sarayların bóget tóbesinde turıp ashıw yaki bekitiw mümkin edi. Abdullaxan bandine 1 million 200 mıń kub metr suw toplanğan.

Abdullaxan II kárwan jolların qayta tiklew, suw saqlağıshlar (sardoba), bazarlar, kárwansaraylar qurıw hám ońlaw máselesine de ayrıqsha itibar berdi. Máselen, 1577-jılı Buxarada úlken, ústi bastırıwlı bazar — tim qurıldı. Bul qurılıs Abdullaxan timi dep atalatıwın boldı.

Abdullaxan timi

Salıq hám minnetlemeler

Xanlıqta tiykargı salıq suwǵarılatusın jer-den alınatusın *xiraj* edi. Ol dáramattıń 30 % nen 40 % ke shekem quraytuǵın edi. Mámleketlik mákemeleri, áskerler hám xan shańaraǵı qárejetlerin qaplaw ushın tólenetuǵın salıq ixrojot dep atalatuǵın edi. Xalıqtıń mal-múlkinen alınatusın salıq — *zakat*, húkimdar ushın jıynalatuǵın arnawlı salıq — *zobitana*, áskeriy salıq — *madadi láshker* dep atalǵan. Mámleket aqshaǵa mútáj bolǵanında ayırıqsha jaǵdaydaǵı salıqlar da engizilgen.

Xalıqqa mámleket aldında ótewi shárt bolǵan *yasaq* dep atalıwshı miynet minnetlemesi de júkletilgen. Bul minnetleme xalıqtı kanallar, drenajlar qazıwǵa, jol hám kópirlar qurıwǵa, ot-jem tayarlawǵa tartıwdı názerde tutqan. Óz ara urıslar kóbeyip ketken jılları salıqlar birneshe jıl ushın aldınnan alınatusın edi. Awır jıllarda xalıqqa hátte *jizya* — jan bası salıǵı salındı.

1. Buxara xanlığında jer iyeliginiń qanday túrleri bolǵan hám olar qanday qalıplestirilgen?
2. Múlki xolis qanday tártipte qalıplestirildi?
3. Suyurǵal jer iyeliginiń unamsız aqıbetleri haqqında aytıp beriń.
4. Shaybaniyxan hám Abdullaxan II ótkergen aqsha reformaların bir-biri menen salıstırıń hám juwmaqlarınızdı bayan etiń.
5. Buxara xanlığında awıl xojalıǵın rawajlandırıw ushın ámelge asırılǵan jumıslardı jazıń.

Tómendegi sorawlarǵa juwap tawıp keliń:

1. Ózbekstan Respublikasında aqsha reforması qashan ótkerildi?
2. Burıńǵı zamanlarda bolǵanıday házirgi kúnde de hámme jer mámleket mülki. Ózbekstanda usı mülkten házirgi kúnde qanday formalarda paydalanılmaqta?

12-§. Buxara xanlığının sırtqı siyasatı

Buxara xanlığı hám Rossiya qatnasıqları

Buxara xanlığının Rossiya menen qatnasıqları XVI ásiridin ekinshi yarımınan baslap rawajlana basladı. Abdullaxan II Rossiya menen sawda baylanısların jaqsılawǵa háreket etip, bul arqalı óz mámleketiniń siyasiy awhalın bekkemlewge de erispekshi edi. Sebebi, patsha Ivan Grozniy dáwirinde Rossıyanıń

abıroyı kúsheyip bardı. Atap aytqanda, Qazan xanlığı (1552-jıl), Hajıtarxan xanlığı (1556-jıl), Volga boyları hám Batıs Sibir aymaqları Rossiya tárepinen basıp alındı. Bul jaǵday Rossiyaǵa sawda jolların qadaǵalaw imkanın berdi.

Volga átirapındaǵı wálayatlarda sawda-satıq islerin alıp barıw Buxara xanlıǵınan kelgen sawdagerler ushın birqansha qolaylı edi. Olarǵa eń jaqın qońsı mámleket Rossiya bolıp qalǵan edi. Qalaberse, Qazan tatarları, orenburglılar hám de bashqurtlar menen din hám til jaqınlıǵı da úlken áhmiyetke iye boldı. 1557—1558-jılları Buxara xanlıǵınan Moskvaga elshi jiberildi.

Ivan Grozniy

Usı waqıtta, Rossiya da Buxara xanlığı menen sawda-satıq islerin rawajlandırıwdan mápdar edi. Bul mápdarlıq, dáslep, xanlıqlardıń Rossiya tovarların satıw ushın qolay bazarı barlıǵında edi. Ekinshiden bolsa, Rossiya Orta Aziya arqalı Aziyanıń basqa mámleketleri menen sawda baylanısların rawajlandırıw múmkinshiligine iye bolar edi. Bunda, birinshi náwbette, Hindstangá shıǵıw maqseti esapqa alındı. 1555-jılı Moskvada inglis-rus ekonomikalıq baylanısları rawajlanıwına xızmet etiwshi «Moskva kompaniyası» shólkemlestirildi. 1558-jılı kompaniya Rossiya arqalı Shıǵısqa jol ashıw ushın óz elshisi Antoniy Jenkinsondı Buxaraǵa jiberdi. Elshi Abdullaxan II tárepinen qabıl etildi. Antoniy Jenkinson elshiligi nátiyjesinde Rossiya hám Buxara xanlığı arasında jaqsı sawda hám diplomatiyalıq baylanıslar jolǵa qoyıldı.

Rossiya menen Buxara qatnasıqlarında Ashtarxan (Astraxan) arqalı Buxara xanlığı puqaralarınıń Mekke qalasına Hajı saparına barıwı máselesi de áhmiyetli orın tutqan. Sebebi, Xorasan arqalı hajı saparına barıwdaǵı eń qolaylı jol Iran safaviyleri qadaǵalawına ótip qalǵan edi. Hajı saparına Ashtarxan arqalı barıw máselesin sheshiw boyınsha Buxara xanlığı Osmaniylar mámleketi menen birgelikte háreket etiwge qarar etti. Bul biykargá emes edi. Sebebi, Osmaniylar mámleketi sultanları musılman áleminiń xalifası esaplanatuǵın edi.

XVI ásirde evropalılar tárepinen teńiz sawda jolınıń ashılıwı Ullı jipek jolınıń áhmiyetin páseytti. Sol sebepli Osmaniylar mámleketi hesh

bolmaǵanda Ashtarxan jolın óz qadaǵalawında saqlap qalıwdan mápdar edi. Sonıń ushın aqıbetinde Rossiyaǵa qarsı áskeriy háreket baslawǵa qarar etti. Osmaniylar sultanı bunı Hajı saparına joldı ashıw ushın háreket dep járiyaladı.

1569-jılı Rossiya — Osmaniylar mámleketi ortasında urıs baslandı. Urısta Osmaniylar mámleketi jeńildi. Solay bolsa da, sultan Rossiyadan Hajı saparı jolın ashıp qoyıw talabın dawam ettirdi. Aqıbette, Rossiya 1572-jılı sultanıń talabın qanaatlandırdı.

Rossiya — Buxara mápleri Sibirde de soqlıǵıstı. Sonlıqtan, Qublabatis Sibir shayban ulısı quramına kirgen.

1563-jılı Abdullaxan II niń áskeriy járdemi menen Shaybaniy Kóshimxan Sibir xanlıǵı taxtın iyeledi.

1581-jılı Rossiya Sibir xanlıǵına qarsı Ermak basshılıǵında ásker jiberdi. Dáslep ol jeńiske erisse de, 1584-jılı jeńiliske ushırap qaytıstı boldı. Abdullaxan II óz mámleketindegi ishki kelispewshiliklerdi saplastırıw ushın hám áskeriy júrisler menen bánt bolǵanlıǵı ushın keyin ala Kóshimxanǵa járdem bere almadı. Solay bolsa da, ol Kóshimxanǵa jibergen xatında óz ara ishki qarama-qarsılıqlardı hám gúreslerdi toqtatıw arqalı xanlıqtı apatshılıqtan saqlap qalıw múmkinligin uqtırdı. Sonnan soń Rossiya basıp alǵan aymaqlardı qaytarıp alıw lazımlıǵın aytıp ótti. Biraq 1598-jılı Rossiya hám Sibir xanlıǵı ortasındaǵı sheshiwshi sawashta rus áskeri jeńiske eristi.

1598-jılı Abdullaxan II hám Kóshimxan qaytıstı bolǵannan keyin, Buxara xanlıǵınıń Sibirdegi siyasiy tásiiri pútkilley joqqa shıqtı. Biraq sawda-satıq isleri dawam ete berdi.

XVII ásirde Rossiyada oraylasqan mámleket ornay basladı. Ásir aqırına kelgende Rossiya Evropanıń qúdiretli mámleketlerinen birine aylandı. Pútkil Rossiya bazarı qalıplesti. Bul faktorlar Rossiyanıń Orta Aziya xanlıqları menen sawda qatnasıqların jáne de rawajlandırıwdı turmıslıq zárúrlikke aylandırıp qoydı. Nátiyjede, Rossiya 1620-jıldan 1675-jılǵa shekem ótken dáwirde xanlıqlarǵa 4 márte elshilerin jiberdi. XVII ásirde Orta Aziya hám Rossiya ortasında sawdada tovar almasıwıw 100 mıń rubldi quradı.

Rossiya elshileri Buxara xanlıǵı menen tek ǵana sawda baylanısların keńeyttiriw máselelerin sheship qalmadı. Atap aytqanda, 1620-jılı Buxaraǵa jiberilgen Rossiya elshisi I.D. Xoxlovǵa Buxara xanlıǵınıń sırtqı siyasiy jaǵdayı haqqında maǵlıwmat toplaw, Rossiyanıń kúsh-qúdiretine

xandı isendiriw, Buxara xanlığı qurallı kúshleri, xanlıqtıń ǵáziynesi awhalın tolıq úyreniw, Buxara — Xiywa qatnasıqların analizlew sıyaqlı wazıypalar da júkletilgen. I.D.Xoxlov ózine júkletilgen wazıypalardı tabıslı atqardı.

XVIII ásirde Buxara— Rossiya qatnasıqları

XVIII ásirde Buxara xanlığı hám Rossiya ortasındaǵı qatnasıqlarda jańa dáwir baslandı. Bul dáwirge kelip Rossiyanıń Orta Aziya xanlıqları, sonıń ishinde, Buxara xanlığı menen sawda-satıq baylanıslarında kemsitiw siyasatı júrgizile baslandı. Atap aytqanda, baji tólem muǵdarı arttırıldı.

Sol waqıtta, siyasiy maqsetlerdi júzege shıǵarıw, tábiyiy baylıqlarǵa kóz alayttırıw kúsheydi. Rossiyanı, ásirese, Orta Aziya altınları da qızıqtıra basladı.

Pyotr I Buxaranı siyasiy jaqtan Rossiyaǵa teń mámleketler emes dep esapladı hám ámelde oǵan qısım ete basladı.

Usı maqsette 1718-jılı Irtısh dáryası boyında jeti qorgannan ibarat qala (Semipalatinsk) qurdırdı. Bul bolsa Buxara xanlığın táshwishke saldı. Sonıń ushın da, Abulfayzhan Rossiyaǵa elshi jiberdi. Ol óz xatında Buxaraǵa Rossiya elshisin jiberiliwin de soradı. Buǵan juwap retinde Rossiya húkimeti 1721-jılı Florio Benevenidi elshi etip jóneltti. Rossiya elshisine Orta Aziyaǵa alıp barılatuǵın suw hám qurǵaqlıq jolların úyreniw, rus sawdasın keńeyttiriw imkaniyatların anıqlaw, Buxara xanın Rossiya menen awqam dúziwge kóndiriw, xanlıqta rus gvardiyashıların dúziw; qay jerde qansha altın kánleri bar ekenligin anıqlaw hám olardı kartaǵa túsiriw; xanlıqtaǵı qorǵanlar hám áskerlerdiń jaǵdayın úyreniw hám de xanlıqtıń ishki awhalın, sonday-aq, Iran, Xiywa hám Osmaniylar menen óz ara qatnasıqların úyreniw wazıypaları da júkletildi.

F. Beneveni Buxarada 3,5 jıl jasap óz aldına qoyılǵan máseleler boyınsha bahalı maǵlıwmatlar toplawǵa muwapıq boldı hám 1725-jılı Peterburgqa qayıtp ketti.

Pyotr I diń elimizdi basıp alıw niyeti onıń tiriliginde ámelge aspaǵan bolsa da, keyin ala miyrasxorları tárepinen ámelge asırıldı.

Buxara — Iran qatnasıqları

Buxara hám Iran mápleri soqlıǵısqa tiykarǵı aymaq Xorasan boldı. Bunıń sebebi Xorasanıń áskeriy-siyasiy hám sawda-ekonomikalıq

jaqtan oğada áhmiyetke iye ekenliginde edi. Bunnan tısqarı, Xorasan Buxara xanlığı, Iran hám Hindstan jónelisinde ózine tán dárwaza wazıypasın da óter edi. Xorasandı qadağalaw máselesinde shaybaniyler hám savafiyler arasında keskin gúres boldı. Bul máselede Muhammed Shaybaniyxan, Ubaydullaxan hám Abdullaxan II húkimdarlıǵı dáwirinde shaybaniyler ústinlik etti. Atap aytqanda, Abdullaxan II Xorasannıń Marı, Nishapur hám Mashhad usaǵan iri qalaların iyelegen.

Abdullaxan II Iranǵa qarsı gúreste Osmaniylar mámleketi menen awqam dúziwge urınıp kórdi. Biraq maqsetine erise almadı hám aqıbetinde Iran Xorasandı Mawarawnnahrdań ajıratıp taslawǵa muwapıq boldı.

Ashtarxaniylar dáwirinde de Iran menen qatnasıqlar keskinliginshe qaldı. 1740-jılı bolsa Iran Buxara xanlıǵın ǵárezli mámleketke aylandırırwǵa eristi.

Buxara — Hindstan qatnasıqları

Hindstandaǵı Baburiylar saltanatı menen Buxara xanlıǵı ortasındaǵı óz ara qatnasıqlardıń ornatılıwı Babur hám Kóshkinshixanlar atı menen baylanıslı. Kóshkinshixan húkimdarlıǵı dáwirinde Buxara xanlıǵı Baburiylar mámleketin tán aldı. Onıń menen sawda hám elshilik qatnasıqların ornattı.

Buxara elshisi xan tárepinen Baburǵa Mawarawnnahrdań belgili kishmishlerinen, subhani eriklerinen hám basqa bahalı miywelerinen ibarat sawǵa-sálemner qatarında 200 jaqsı at ta alıp keldi. Óz náwbetinde, Babur da Buxara xanlıǵına elshiler jiberdi. Eki mámleket ortasındaǵı bunday qatnasıqlar keyingi shaybaniy hám baburiy húkimdarlar dáwirinde jáne de keńeydi. Atap aytqanda, Abdullaxan II safaviylerge qarsı gúreste baburiylar menen birge háreket etiwge umtıldı. Sol sebepten Abdullaxan II Akbarshah aldına birneshe ret elshilerin jiberdi. Abdullaxan II Akbarshahqa Irandań óz ara bólistirip alıwdı usındı. Lekin Akbarshah buǵan ırızı bolmadı. Sebebi,

Akbarshah

Akbarshah puqaralari hár túrli din hám diniy baǵdarlarǵa iseniwshi mámleketlerdiń bir-birine taqat etip jasawınıń tárepdarı hám de diniy keńpeyllikti mámleket siyasatı dárejesine kótergen húkimdar edi. Qalaberse, ol Iran menen jaqsı qatnasıqta da boldı.

1586-jılı Akbarshah Abdullaxan II ge jollaǵan xatında Osmaniylar mámleketi Irannıń bir bólimin basıp alǵanlıǵınan táshwishlenip atırǵanlıǵın bayan etti. Sol waqıtta, Buxara hám Hindstan birgelikte Irangá járdem kórsetiwı zárúrligin ayttı. Biraq, Iran shaybaniylar mámleketin óziniń tiykarǵı qarsılaslarınan biri dep esaplaǵanı ushın Abdullaxan II Akbarshahtıń usınısına ırızı bolmadı.

Baburiy húkimdar Shah Jáhán hám Avrangzeb Olamgirler húkimdarlıǵı dáwirinde ashtarxaniylar menen sawda-satıq baylanısları dawam etti.

1. Qanday faktorlar Buxara—Rossiya ortasında sawdanıń rawajlanıwına xızmet etti?
2. Buxara—Rossiya mápleri soqlıǵısqań máselelerdi dizimge alıń.
3. XVIII ásirde Rossiya—Buxara qatnasıqlarında ne sebepten ózgeris júz berdi?
4. Buxara — Iran qatnasıqları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
5. Buxara — Hindstan qatnasıǵına tiyisli tiykarǵı táreplerin aytıp berıń.

Búgingi kúnde doslıq retinde Rossiya Federaciyasınıń Ózbekstanda atom elektr stanciyası qurıwına tiyisli maǵlıwmatlardı toplaп keliń.

13-§. Buxara xanlıǵında mádeniy turmıs

Ilim-pánniń rawajlanıwı

Shaybaniy húkimdarlar arasında da oqımışlı, zıyalı mámleket iskerleri bar edi. Olar medirese tálimin alǵan, dúnyalıq hám diniy bilimlerde iyelegen shaxslar edi. Sonday-aq, ózbek, parsı hám arab tillerin bilgen. Ásirese, poeziya boyınsha oǵada talantlı bolǵan. Farsıshahı ǵázzel jazıw dárejesinde tolıq iyelegen.

Ilim-pán, ádebiyat, kórkem óner hám arxitekturanıń gúllep rawajlanıwında dinastiya wákilleriniń xızmeti úlken bolǵan. Solay bolsa da, shaybaniylar temuriylar dáwirinde elimizde joqarı rawajlangan hám dúnya tán alǵan ilim-páńge múnásip miyrasxor bola almadı.

Shaybaniyler dáwirinde medicina, matematika hám astronomiya sıyaqlı pánler belgili dárejede rawajlangan. Medicina ilimindegi rawajlanıw óz zamanında «tabiblar iftixori» dep qádirlengen *Muhammed Mazid*, xirurg mavlana *Baqo*, kóz keselliklerin emlewde dańq shıǵarǵan Shaháli ibn Sulayman, «Emlew boyınsha baǵdarlama» shıǵarması avtorları *Sultanáli Samarqandiy*, «Kóz keselligine tiyisli tiykarǵı kitap» shıǵarmaları menen belgili bolǵan *Ubaydulloh Kahhol* sıyaqlı ulama táwiplerdiń atı menen baylanıslı. *Muhammed Amin*, *Babakalon Samarqandiy*, mavlana *Kavkaviyeler* matematika, *Muhammed Xusayn Buxariy* «Qubla tárepın tabıw aǵartıwshılıǵı», *Maxmud ibn Axmed Faraziy* bolsa «Ay keńisliginiń teńligi haqqında traktat» shıǵarmaları menen astronomiya iliminiń rawajlanıwına úles qosqan.

Ókinishlisi, ashtarxaniyeler dáwirinde diniy fanatizm keń en jaydı. Bársheden diniy dogmalarǵa sózsiz boysınıw talap etildi. Bular ilim-pánniń rawajlanıwına keri tásir kórsetti. Sonday bolsa da, ilim-pán toqtap qalǵanı joq.

Atap atqanda, Mir Arab mediresesi oqıtıwshısı *Muhammed Sharif Buxariy* tariyx, fiqh (huqıq), tiltanıw, astronomiya hám basqa pánlerge tiyisli 20 dan aslam shıǵarmalar jazıp qaldırǵanı bunıń dálili bolıp tabıladı. Olar arasında «Qoqanǵa paydalı másláhátler» shıǵarması ayrıqsha áhmiyetke iye.

Subxanqulıxan húkimdarlıǵı dáwirinde medicina ilimi rawajlandı. Onıń baslaması menen Buxarada «Dor ush-shifo» qurıldı hám nawqaslardı emlew isi jolǵa qoyıldı. Medicinaǵa qánigelesken medirese qurılıp, shıpakerler tayarlandı. *Subxanqulıxannıń* medicinaǵa baylanıslı kitaplar jámlengen kitapxanası bolǵan. Ol «Subhaniy medicinası boyınsha emlew» atlı kitap jazıp qaldırdı.

Tariyx jazıwshı Shaybaniyeler dáwirinde tariyx páni tarawında kóplegen iri tariyxıy shıǵarmalar jazılǵan. Olar arasında Kamaliddin Binoiydiń «Shaybaniynama», *Muhammed Salihitiń* «Shaybaniynama», *Muhammed Haydardiń* «Tarixi Rashidiy», *Fazlulloh ibn Rozbexannıń* «Mehmannamayı Buxara», *Hafiz Tanish al-Buxariydiń* «Abdullanama», («Sharafnamayı shohiy»), *Sultan Muhammed Hofiz Tashkandiydiń* «Tarixi jadidayı Toshkand» sıyaqlı shıǵarmaları usılar qatarınan.

K. Binoiydiń «Shaybaniynama» shıǵarması Deshti Qıpshaq hám Mawarawnnahrđıń XV ásir ortalarınan XVI ásir baslarına shekem

bolgan dáwir waqiyaların óz ishine aladı. Sonday-aq, shaybaniyler menen Iran safaviyları ortasındaǵı qatnasıqlar haqqında áhmiyetli maǵlıwmatlar beredi.

Muhammed Salıhtıń «Shaybaniynama»sı bolsa ózbek tilinde jazılǵan shıǵarma bolıp, ol Shaybaniyxannıń áskeriy júrislerine baǵışlangan.

«*Abdullanama*» shıǵarması avtorı bul shıǵarmanı Shıngısxannıń Mawarawnnahrda basıp alıwı, shıngıslılar húkimdarlıǵınıń ornatılıwı, Deshti Qıpshaqta Abulxayırخان mámleketiniń dúziliwi, Shaybaniyxannıń áskeriy júrisleri, onıń óliminen soń Mawarawnnahrda júzege kelgen jaǵday, Abdullaxan II niń mámleketti siyasiy jaqtan birlestiriw jolında alıp barǵan gúresi tariyxına baǵışlaǵan.

XVII—XVIII ásirdeń birinshi yarımında da Buxarada tariyx páni tarawına baylanıslı bir qatar shıǵarmalar dóretildi. Atap aytqanda, *Muhammed Yusuf Munshiydiń* «Tarixi Muqimxoniy», *Muhammed Amin Buxariydiń* «Ubaydullanama», *Abdurahman Toleniń* «Abufayzخان tariyxı» sıyaqlı shıǵarmalar usılar qatarında bolıp tabıladı.

Ádebiyat Bul dáwir ádebiyatında, *Muhammed Shaybaniyxan*, onıń jiyeni *Ubaydullaxan*, *Kamaliddin Binoiy*, *Muhammed Salih* hám basqalar ayrıqsha orın tutadı.

Ómiriniń kópshilik bólimin sawashlarda ótkergen Muhammed Shaybaniyxan sol waqıtta, qosıq jazıw menen de shuǵıllangan. Ol ózinen joqarı dárejeli kórkem shıǵarmanı miyras etip qaldırdı. Onıń shıǵarmaları dúnyanıń hár túrli mámleketlerine alıp ketilgen. Máselen, qosıqlar toplamı — «Devon»i Stanbul qalası kitapxanasında saqlanbaqta.

Muhammed Shaybaniyxan qosıqlarında, ásirese, Samarqand hám Buxara qalaların kóp jırlaǵan. Sonlıqtan, bir qosıǵında Samarqandtı jánnetke salıstıradı. Ol qosıqlarınıń birinde bılay dep jırlaydı.

*Ketpedi kewilden hesh diydarı Samarqandtıń,
Kózimnen bir-bir ushar gúlzarı Samarqandtıń.
Dúnyada ne bir gózzallıqlar bar, sonda da,
Bårsheden jaqsıdur biytadı Samarqandtıń.*

Buxara qalasın bolsa Kaaba dárejesinde qádirleydi.

Muhammed Shaybaniyxannıń jiyeni Ubaydullaxan óziniń ǵázel, rubayı, uyqaslıq hám tórt qatarlı qosıqları menen poeziyanıń rawajlanıwına úlken úles qosqan. Ol «Ubaydiy», «Ubaydulla» hám «Qul Ubaydiy» laqapları menen dóretiwsilik etken:

*Mütâjge jârdem — bul haslı kâramatdur,
Bir is, joq artında jalası — soldur.
Hâr eki jâhânde, salixa, iymandı,
Qutqarıwshı shın ruwxı salamat soldur.*

Ol parsı hám arab tillerin jaqsı bilgenligi ushın usı tillerde de dóretiwshilik etken. Ózbek, parsı hám arab tillerindegi qosıqların úsh toplamda jıynadı. Keyin ala olar bir muqaba ishine jámlendi hám «Kulliyot» dep ataldı.

Rubayınıń *Babur Mirzadan* keyingi rawajlanıwı Ubaydullaxan atı menen baylanıslı. Ol sol waqıtta *Axmed Yassaviy* tiykar salǵan hikmet jazıw dástúrin rawajlandırdı. Onnan 220 dan aslam hikmet miyras qaldı.

Muhammed Shaybaniyxan, Abdulazizxan hám *Abdullaxan I—II* lerdiń kitapxanaları óz zamanınıń ájayıp kitap gâziynesi bolǵan edi.

XVII—XVIII ásirdiń birinshi yarımında ádebiyat ortalıǵında *Bedil* (tiykarǵı atı *Mırza Abdulqádir*, 1644—1721)diń ornı úlken. Ol shıǵısı keshlik (Shahrisabz) bolıp, Delide qaytı bolǵan. Onıń úlken shıǵarması — «Tórt element» prozada jazılǵan bolıp, onda hawa, suw, jer, ot haqqında, sonday-aq, ósimlikler, haywanlar hám adamnıń kelip shıǵıwı haqqında kózqarasların bayan etedi. Ol qosıqlarında jámiyettegi zulımlıq, ádalatsızlıq usaǵan illetlerdi qaralaydı. *Bedil* «*Abdalmániy*» («*Mánisler atası*») degen at penen dańqqa eristi.

Bul dáwir ádebiyatınıń iri wákıllerinen jáne biri shayır *Sayida Nasafiy* edi. Ol Nasaf (Qarshı) qalasında tuwılǵan. Zamanlasları onı «*Buxara shayırları taxtında sultan*» dep qádirlengen.

Onı belgili etken «*Haywanatnama*» atlı metaforalıq aytıs shıǵarması edi. Nasafiy bul shıǵarmasında haywanlar tımsalı arqalı jer iyeleri hám hámeldarlardıń miynetkesh xalıqqa islegen zulımlıqları, olardıń paraxorlıǵı hám ruwxıy jaqtan tómenligin áshkara etedi. Qasqır hám arıslan tımsalında jer iyeleriniń jırtqıshlıqtan ibarat haqıyqıy bet-álpetin ashıp taslaydı. Shıǵarmada arıslan barlıq haywanlar üstinen jeńiske erisse de, miynetkesh xalıq tımsalı bolǵan qumırsqadan jeńiledi.

Bul dáwir ádebiyatında *Turdı Faragiy* da múnasip orın iyeleydi. *Turdı* jámiyettegi ádilsizliklerdi, Subxanqulıxannıń xalıqtı awır salıqlarǵa duwshar etkenligin, onıń aqıbetinde xalıq tartıp atırǵan azap-uqıbetlerin tuwrı sına ala bilgen márt shayır edi:

*Jediñiz bårsheñiz iytdey puqaranıñ etin,
Zorlıq penen malın alıp, qoymadıñız biytin.*

Turdı xalıqtıñ tilinen mámleketti wayran etken siyasiy pıtırañ-qılıq, ol keltirip shıǵarǵan apatshılıq urısların náletlegen. Ruw hám qáwimlerdi birlesiwge hám óz ara birge islesiwge shaqırǵan. Ruw aqsaqalların hám beklerdi bir jaǵadan bas shıǵarıwǵa shaqırǵan.

Bul orında Turdınıñ «Tar peylli bekler» qosıǵı ayrıqsha áhmiyetke iye:

*Tar peylli bekler, menmen bolmañ, keñlik etiñ,
Toqsan eki bawlı ózbek jurtıdur, teñlik etiñ...*

Arxitektura

Shaybaniy húkimdarlar paytaxt Buxara hám onıñ átirapların abadanlastırıwǵa háreket etti. XVI ásir dawamında sol dáwirdiñ injenerlik imkanıyatları hám jámiyettiñ ruwxıylıq hám mádeniyatı dárejesine sáykes imaratlar, arxitekturalıq kompleksler, qurılıslar qurıldı.

Olardıñ arasında Buxaradaǵı *Mir Arab, Abdullaxan, Qulbaba Kókaldash, Nadir diywanbegi, Ernazar elshi*; Samarqandta *Shaybaniyxan*, Tashkentte qurılǵan *Baraqxan* hám *Kókaldash* medireseleri arxitekturamızdıñ eñ jarqın úlğileri esaplanadı. Baraqxan mediresesi shaybaniy húkimdar Súyinishxojanıñ balası Baraqxan tárepinen qurıldı. Medirese gúmbeziniñ biyikligi 22 metrdi quraydı. Bul mediresede ğárezsizlik jıllarında oñlaw jumısları ámelge asırıldı.

XVII ásirde *Samarqand Registanı* ansambliniñ házirgi kórinisi qalıplestirildi. XVI ásirde birinshi yarımında Samarqand hákimi Yalantush Bahadır oyransılıq jaǵdayǵa túsip qalǵan Registan

Nádir diywanbegi

Registan maydanı

maydanında *Ulugbek mediresesi* qarsısında *Sherdar mediresesin*, onıñ qasında bolsa *Tillakori medirese-meshitin* óz qarjısı esabınan qurdırdı. Oğan altınnan islew berildi. Samarqand Registan ansambli óziniñ ráńbäreñ taslardan bezewleri, nağıslı bas esikleri, úlken gúmbezleri menen Orta Aziya arxitekturasınıñ bahalı tariyxıy esteligi sıpatında jáhán jámiyetshiligi hám sayaxatshılarınıñ itibarın ózine tartpaqta.

Buxara xanlığında bilimlendiriw

Shaybaniyler bilimlendiriw tarawında da reforma ótkerdi. Reformanıñ ótkeriliwine hámeldarlar toparın qalıplestiriw hám olardı jámyettiñ tiykargı tayanışına aylandırıw zárurlığı sebep boldı. Xanlarğa hám sultanlarğa barlıq tarawlar boyınsha ilimli, diplomatiyalıq qábiletke iye bolğan hámeldarlar zárúr edi. Reformaga muwapıq, kóp basqıshlı oqıtıw sisteması engizildi. Hárbir máhállede mektep ashıldı, ayırım shańaraqlarda úy tálimi engizildi. Balağa 6 jastan bilim beriletuğın boldı. Mektepte eki jıl oqıgannan keyin, oqıwshılar mediresege ótkiziletuğın edi.

Mediresede bilim beriw úsh basqıshlı bolıp, onıñ hárbir basqışında 7 jıldan oqılğan hám oqıw procesi 21 jıl dawam etken. Oqıwshılar teologiya (ilahiyot) ilimin, esap-kitap, geometriya (handasa), fiqh, logika, muzıka, poeziya ónerinen ilim aldı.

XVII—XVIII ásirlerde qala hám awıllarda kóplegen mektepler xızmet kórsetken. Er hám qız balalar óz aldına mekteplerde oqıtılğan. Er balalar mektepleri meshitler, medireseler, xojalıq júrgiziwshi ustaxanalar qasında yaki jeke mektep muğallimleri shańaraqlarında

shólkemlestirilgen bolıp, meshit imamı yaqı medirese tamamlanğan zıyalı adamlar oqıtıwshılıq etken. Olardı domla dep atanğan. Qız balalar mektepleri bay adamlar yaqı oqıtıwshı hayallar úylerinde shólkemlestirilgen. Qızlardı otinoyı, otinbibi, bibixalifa, bibiotin dep atalğan hayal oqıtıwshılar oqıtqan. Balalar mektepke 6—7 jastan berilgen hám olar 5—8 jıl dawamında baslanğısh bilim alğan.

Oqıwshılardı dáslep háripler úyretilgen, keyin buwınlar, olardı qosıw arqalı sóz dúziw, «Haftiyak» («Qurandı Karimnıń jetiden biri») kitabın oqıw úyretilgen. Esap sabağında sanlar hám tórt ámel úyretilgen. Oqıwshılar Nawayı, Fizuliy, Bedil, Mashrab, Sadiy Sheraziy, Hafiz Sheraziy hám Sufi Allayar shıǵarmaların, «Shar kitap»tı oqıp sabaq alğan. Qızlar mekteplerinde úy-ruwzıgershilik, aspazlıq, ádep-ikramlılıq, pákizelik sırların úyreniwge kóbirek itibar berilgen.

Balalar oqıwdı tolıq ózlestirip bolıp jazıwǵa ótken. Mekteplerde imtixanlar bolmağan. Oqıwshılardı mektepti pitkergeńi haqqında hújjet te berilmegen. Balanıń anıq oqıwı, durıs jazıwı, esap-kitaptı biliwi mektepti pitkergeńliginiń dálili bolğan.

Medirese orta hám joqarı oqıw ornı esaplanğan. Mediresege mekteplerdi tamamlanğanlar qabıl etilgen. Medirese tálimi talabalarınń úlgeriwine qarap 7—12 jıl dawam etken. Buxara xanlığı qalalarında 150 den aslam medirese bolğan. Oqıw «Dáslep ilim» dep atalğan parsı tilindegi oqıw qollanbasın ózlestiriwden baslanğan. Soń arab, parsı tilinde jazılğan kitaplar oqıtılğan. Olar talabalarǵa mudarris (oqıtıwshı) tárepinen túrkiy tilde túsindirip berilgen. Keyin arab tili grammatikası oqıtılğan. Fiqh (huqıq)tı úyreniw májbúriy esaplanğan. Xanlıqta bilimlendiriw qárejetleri waqım mülki daramatları esabınan ámelge asırılğan.

Itibar bergен bolsańız mekteplerde eń áhmiyetli tábiyiy pánler oqıtılmağan. Bunıń sebebi, birinshiden, diniy fanatizmnıń kúsheygenligi bolsa, ekinshi tárepten, xanlıqtıń sırtqı qatnasıǵı ózi sıyaqlı tómén rawajlanğan mámleketler menen sheklenip qalğan hám de aldınǵı Evropa mámleketleri menen baylanıstı jolǵa qoya almağanlıǵında edi. Sonıń ushın da, ata-babalarımız zamanagóy, tábiyiy hám texnika ilimleri jetiskenliklerinen biyxabar qalğan. Nátiy-jede, eldiń táǵdiri ushın juwapker bolğan húkimdarlar, mámleket hámeldarları, dinastiya wákılleri óz qabıǵına oralıp qaldı.

1. Shaybaniyler dáwirinde ilim-pánnıń qaysı tarawları rawajlandı?
2. Tariyx páni tarawında jaratılǵan belgili shıǵarmalardı aytıń. Olardıń búgingi áwladlar ushın áhmiyeti nede?
3. Subxanqulıxannıń medicina ilimine qosqan úlesi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Muhammed Shaybaniyxan hám Ubaydullaxanlardıń sol dáwir ádebiyatı rawajlanıwına qosqan úlesleri haqqında aytıp berıń.
5. Bedil hám Sayida Nasafiy dóretiushiligin salıstırıń.
6. Turdı dóretiushiligine tán táreplerin aytıp berıń.
7. Ne ushın ata-babalarımız eń áhmiyetli tábiyiy hám texnika ilimleri jetiskenliklerinen biyxabar qaldı?

1. Babalarımız qurǵan eń belgili arxitekturalıq estelikleriniń dizimin dúziń.
2. Buxara xanlıǵındaǵı bilimlendiriw sisteması menen Ózbekstandaǵı búgingi bilimlendiriw sistemasın salıstırıń.

14- §. Buxara ámirliginiń dúziliwi

Buxara xanlıǵınıń mámleketlik ǵárezsizligin joǵaltıwı

Buxara xanlıǵında júzege kelgen pıtır-raqılıq Irannıń Buxaraǵa hújim etiwı ushın qolaylı sharayat jarattı.

Sonıń ushın da, 1736-jılı Iran shahı Nadirshahtıń balası Rizaqulı jetekshiligindegi áskeriy bólim Ámiwdáryadan ótti hám kóp ǵana aymaqlardı basıp aldı.

Sonday awır sharayatta Buxara xanı Xiywa xanınan járdem sorawǵa májbúr boldı. Xiywa xanı Elbarısxannıń járdemge kiyatırǵanlıǵı sebepli Rizaqulı áskerin artqa qaytarıwǵa májbúr boldı.

1740-jılı endi Nadirshahtıń ózi Buxaraǵa qarsı armiya jiberdi. Buxara xanlıǵında turaqlı armıyanıń bar bolmaǵanlıǵı hám óz xanlıǵında ishki qarama-qarsılıqlardı saplastırıw menen áwere bolıp qalǵan Xiywa xanınıń Buxaraǵa járdem bere almaǵanlıǵı Nadirshahqa júdá qolay boldı.

Bunıń ústine Muhammed Hakimbiy atalıqtıń balası Muhammed Rahim Nadirshah tárepke ótip ketti. Nadirshahtıń jaqınlasıp kiyatırǵanınan qorıqqan Abulfayzخان Qarshıdan Hákimbiy atalıqtı shaqırıp aldı hám Nadirshah aldına elshi jiberdi. Oǵan Nadirshahtıń Buxara

xanlığın bülginshilikke aylandırımaq shártleri haqqında kelisimge erisiw wazıypasın júkledi. Hákimbiy bul wazıypanı orınladı.

Buxara Iran basqınshılıǵına qarsı tura almaǵannan keyin, Abulfayzخان baǵınıw haqqındaǵı shártnamaǵa qol qoyıwǵa májbúr boldı.

Shártnamaǵa muwapıq, Nádirshah joqarı húkimdar, Buxara xanlığı bolsa Iranǵa ǵárezli mámleket dep tán alındı. Sonday-aq, úlken muǵdarda salıq (ulpan) tólendi. Bunnan tisqari, Buxara xanlığı xalqınan 10 mın áskerlik armiya toplanıp, Nádirshah ıqtıyarına jiberiledi. Bul áskerlerge Muhammed Hákimbiydiń balası Muhammed Raxim áskerbası etip tayınlandı. Solay etip, Abulfayzخان ámelde Iranǵa qarashlı quwırshaq húkimdargá aylandı. Muhammed Hákimbiy bolsa qusbegi (Bas wázir) lawazımın iyeledi. Pútkil hákimiyat is júzinde onıń qolına toplandı. Endi ashtarxaniyer húkimdarlıǵınıń tamamlanıwı anıq bolıp qaldı.

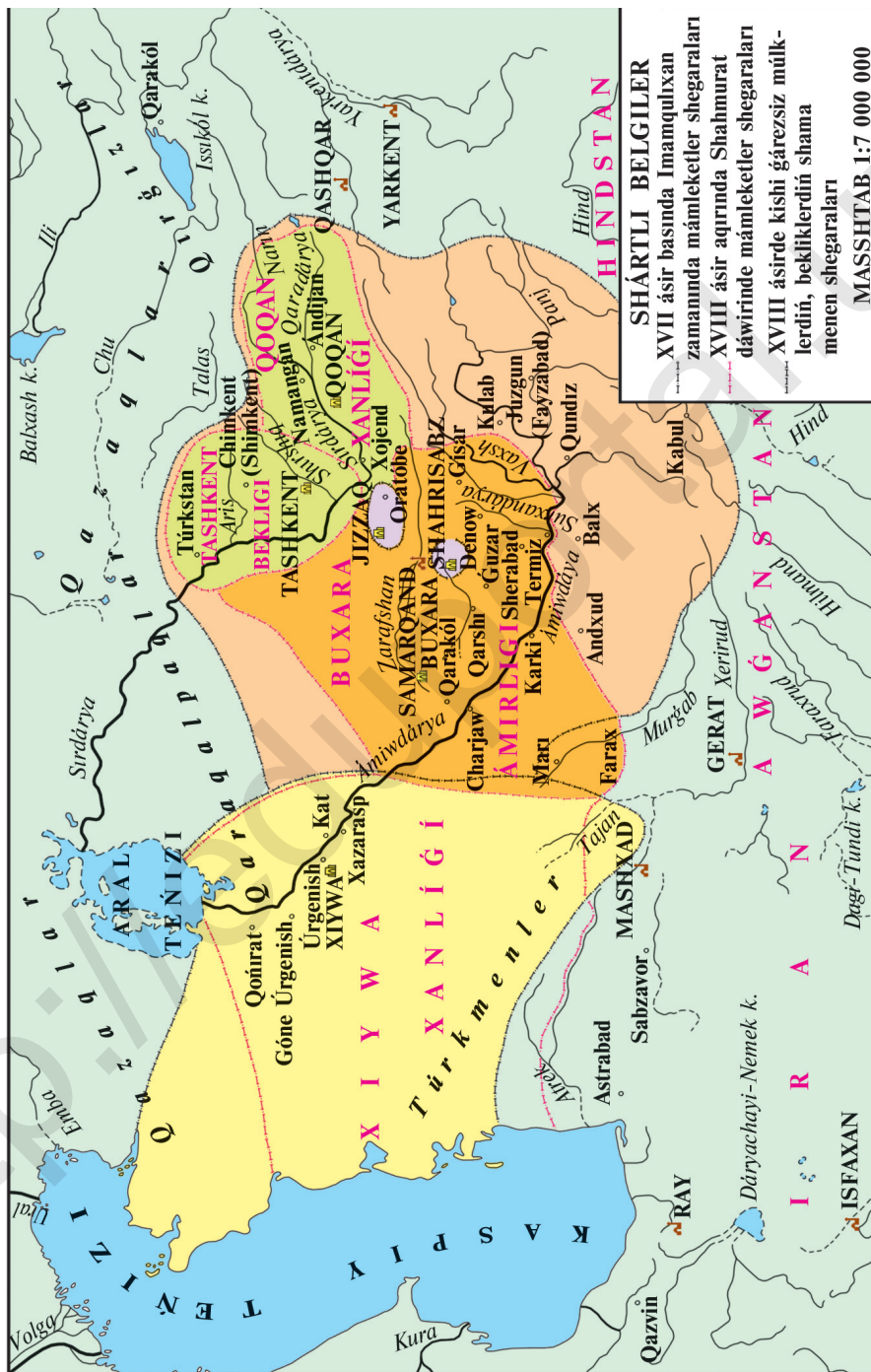
Mańǵıtlar dinastiyası hákimiyatınıń ornatılıwı

Buxarada ashtarxaniyer dinastiyası húkimdarlığı dáwirinde ózbek qáwimlerinden biri mańǵıtlardıń abıroyı joqarı edi. Bul qáwim hákimiyat tolıq ashtarxaniyerdiń qolında bolǵan dáwirlerde olarǵa sadıq xızmet etti. Biraq, soń, Buxarada mańǵıtlar ayırıqsha abıroyǵa iye bolıw ushın úzliksiz gúresti hám Hákimbiy dáwirinde bul maqsetke eristi.

Muhammed Hákimbiy 1743-jılı qaytıw bolǵannan keyin, Raximbiy óz armiyası menen Buxaraǵa qayıp keldi hám óziniń turaqlı armiyaǵa iyeliginen paydalanıp, hákimiyatta ákesi sıyaqlı ayırıqsha abıroy ushın dawagerlik ete basladı. Sońǵı ashtarxaniy Abulfayzخان onı ákesiniń ornına tayınlawǵa májbúr boldı.

Nádirshah 1747-jılı ótirilgennen keyin Iranda baslangan ishki gúresler Muhammed Raximbiydiń Buxara taxtıń iyelewine jol ashtı. Onıń buyırǵı menen Abulfayzخان da 1747-jılı ótirildi. Muhammed Raximbiy taxtqa Abulfayzخانnıń balası Abdulmómindi otırǵızdı hám onı ózine kúyew bala etip aldı. Kóp ótpey Muhammed Raximbiy ótirik xanlardı da óltirtti hám 1756-jılı hákimiyattı tolıq iyeledi. Biraq, mańǵıtlar shıńǵıslar áwladınan bolmaǵanı ushın mańǵıt húkimdarları ózlerin xan dep emes, ámir dep atadı.

XVII–XVIII əsirlərdə Orta Asiya xanlıqları

Solay etip, 1756-jılı Buxarada hákimiyat basına jańa dinastiya — mańǵıtlar dinastiyası keldi. Dinastiya mámleketti 1920-jılǵa shekem basqardı. 1756-jıldan baslap Buxara xanlığı bunnan bılay, Buxara ámirliği dep atalatuǵın boldı.

Oraylıq hákimiyattı bekkemlew

Ámir Muhammed Raxim elde óziniń sheklenbegen hákimiyatın ornatıw hám ishki kelispeushilikti saplastırırw siyasatın júrgizdi. Bul siyasattan gózlangen maqset — mámleketti oraylastırırw edi. Muhammed Raxim maqsetin júzege shıǵarıwǵa qatań kiristi.

Ǵárezsizlikti kúsep júrgen Miyankól, Nurata, Qobadiyan, Baysın, Shahrisabz hám Urgut wálayatların tórt jıl dawamında boysındırdı. Sol waqıtta, ol oraylıq hákimiyatqa boysıńǵısı kelmegen qáwimlerdi jasap turǵan jerinen kóshiriw siyasatın júrgizdi.

Daniyolbiy atalıq hám Ámir Shahmurat

Muhammed Raxim qaytıs bolǵannan keyin, onıń aǵası Daniyolbiy atalıq hákimiyattı óz qolına aldı (1758—1785). Ol óz áskerlerin bekkemlewge, oǵan súyenip is kóriwge háreket etti. Barlıq mańǵıt beklerine úlken jer-mülkti *tanha* etip berdi. Xalıqtan alınatuǵın salıqlardı kóbeytti. Bunnan narazı xalıq qozǵalań kóteretuǵın edi, Daniyolbiy bolsa olardı bastırırwǵa úlgermeytuǵın edi. Onıń dáwirinde Balx, Gisar, Kolab, Oratóbe wálayatlarınıń ǵárezsizlikke umtılıwları kúsheydi. Úlken jer iyeleriniń ózbasımshalıǵı hádden astı. Daniyolbiy sonday sharayatta taxttı balası Shahmuratqa (1785—1800) tapsırdı. Shahmurat dárwishlershe kún keshiretuǵın, shayıqtıń másláháti menen bazarda júk tasıytuǵın edi. Keyin ala pıshaqqa qın islep satıp, kún keshirdi. Shahmurat xızmetinde xalıqqa tayanıp is tuttı. Ádillik principlerine qatań ámel etti. Usı tárepleri menen xalıq arasında úlken abıroyǵa eristi.

Ámir Shahmurat jaslayınan dinshil, pákize bolıp ósken. Medireseni tamamlap, dárwishlik jámaáti tárepdarı, úgit-násiyatshılarının birine aylanadı. Xalıq oǵan húrmet penen, «*ámiri másum*» (biyǵuna ámir) ataǵın bergen.

Ámir Shahmurat reformalar ótkerip, mámleketti bekkemlewge eristi. Ol mámleket turmısında sawdager hám ónerment qatlamınıń qanshelli áhmiyetke iye ekenligin tuwrı bahalay aldı. Sonıń ushın

da, sawda hám ónermentshiliktiń ósiwi ushın barlıq zárúr shárt-sharayatlardı támiyinlep berdi. Atap aytqanda, Buxara xanlığına *Tarxan* jarlıgın jazıp berdi. Oǵan muwapıq, xalıq sawda dáramatınan tóleytuǵın baji salıǵınan azat etildi. Ónermentlerden pul jıynaw, olardı májbúriy miynetke tartıw qadaǵan etildi. Tiykargı salıq — *xiraj* muǵdarı kemeyttirildi.

Sonday-aq, urıs kelip shıqqanında áskerlerdiń qárejeti ushın *jul* dep atalatuǵın jańa salıq engizildi. Zarafshan oypatlıǵında, Ámiwdárya hám Qashqadárya oazisinde suwǵarıw sistemaların qayta tikletti. Sol waqıtta, oraylıq hákimiyatqa boysınıwdı qálemegen wálayat hákimlerine qarsı gúres alıp bardı. Baslıq (muhtasib) hám qazı ásker (áskeriy sud) lawazımlarınıń abırayın jáne de arttırdı. Eldiń ekonomikasın jolǵa qoyıwda Shahmurat ótkergen aqsha reforması da áhmiyetke iye boldı. Ashtarxaniyer dáwirinde shıǵarılǵan teńgelerde gúmis muǵdarı kemeytip jiberilgen edi. Reformaǵa muwapıq, sap gúmis teńge aylanısqa kirgizildi. Sonday-aq, kimde gúmis bolsa, teńge quyılatuǵın jerge kelip onnan aqsha basıp shıǵarıp alıwına ruqsat berildi. Bul gúmis alıpsatarshılıqtıń aldın aldı.

Shahmurat engizgen nızam boyınsha kim mal-múlkke qıyanet etse, jámiyettegi mártebesine qaramastan qatań jazaǵa tartıldı. Bul xalıq máplerine qarsı qaratılǵan basqınshılıqlardıń aldın aldı.

Ámir Shahmurat islerine joqarı baha bergen belgili ilimpaz Axmed Donish bılay dep jazǵan edi: *«Ol ámirlik qálemín kámbaǵallıq kiyimi menen bezedi. Jáhán baǵınan dushpanlıq hám jamanlıqtı tamırı menen alıp tasladı hám ádalatlıq nállerin otırǵızdı»*.

- 1756-jıl — ashtarxaniyer húkimdarlıǵı tolıq saplastırıldı. Hákimiyat mańǵıtlar dinastiyası qolına ótti.

1. Buxaraniń Irangá baǵınıshlı mámleketke aylanıp qalıwınıń sebeplerin aytıp beriń.
2. Ne ushın Xiywa xanlıǵı Buxaraǵa járdem bere almadı?
3. Buxaraniń táslim bolıwı haqqındaǵı Buxara — Iran shártnamasınıń mazmunın aytıp beriń.
4. Buxarada mańǵıtlar dinastiyası hákimiyatınıń ornatılıwına qanday faktorlar járdem berdi?
5. Ámir Shahmurattıń mámleketshilikti bekkemlew boyınsha ámelge asırǵan isleriniń áhmiyeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?

Ózbekstan nızamlarına muwapıq, májbúriy miynet qaysı jaǵdaylarda qollanıladı?

15-§. Ámirlikte oraylıq hákimiyattıń bekkemleniwi

Ámir Haydar húkimdarlıǵı

Ámir Shahmurat qaytıs bolǵannan keyin, taxtqa balası Ámir Haydar otırdı (1800—1826). Ayırım wálayatlar húkimdarları onıń tájiriyesizliginen paydalanıp, oraylıq hákimiyatqa boysınbawǵa urınǵan. Biraq, Ámir Haydar úlken qıyınshılıqlar menen bolsa da olardan kópshiliginiń qarsılıǵın sıdıra aldı hám oraylıq hákimiyatqa boysındırdı. Kópshilik wálayatlar ǵárezsizliginiń tamamlanıwı mámleketlik jerler qorın kóbeytirdi. Bul bolsa mámleket jerlerin ijarǵa alıp islewshiler sanınıń artıwına alıp kelgen. Bul faktor ámirlik ekonomikasınıń rawajlanıwına xızmet etti.

Sol waqıtta, Ámir Haydar qanshelli háreket etpesin, ámirlikte tolıq tınıshlıqtı támiyinley almadı. Buǵan bir tárepten oraylıq hákimiyatqa boysınıwdı qálemegen ayırım wálayat hákimleriniń háreketi, ekinshi tárepten bolsa jámiyet turmısındaǵı ádilsizliklerge qarsı kóterilgen xalıq qozǵalańları sebep boldı. Sonday-aq, Ámir Haydar Shahrisabz hám Miyankóldi ámirlik quramında saqlap qalıw ushın gúres alıp barıwǵa májbúr boldı. Oratepanı qolda saqlap qalıw ushın bolsa Qoqan xanlıǵına qarsı áskeriy háreketler alıp bardı. Sol waqıtta, ózi 1806-jılı Xiywa xanlıǵı hújimine ushıradı. Ámir Buxaranıń pútkil xalqın eldi qorǵawǵa shaqırdı. Xiywa armiyası Ámiwdárya jaǵalarında jeńiliske ushıradı. Xiywa armiyası quwıp shıǵarılǵan bolsa da, elde tınıshlıq qarar tappadı. Tez arada mámleket hám onıń hámeldarlarınıń ádalatsız siyasatına qarsı qozǵalańlar baslandı. Ayırım wálayat hákimleri hám iri aqsúyekler oraylıq hákimiyattan ǵárezsiz bolıw maqseti jolında paydalanıp qalıwǵa urındı. Sonday-aq, Ámir Haydardıń inisi Dinnasırbek hákimlik etip atırǵan Marı wálayatı xalqı 1804-jılı kóteriliske shıqqan. Ámir Haydargá qarsı bolǵan kúshler bolsa onnan paydalanıp, Dinnasırbekti ámirlik taxtına otırǵızbaqshı boldı. Biraq, oraylıq húkimet buǵan qarsı keskin sharalar kóriwge májbúr boldı.

Ámir Haydar inisi Dinnasırbek bassılıǵında kóterilishshilerge qarsı armiya jiberdi. Sárkardanıń buyırǵı menen Marı alabın suw

menen támiyinlep turǵan Sultanbandi bógeti buzıp taslandı. Suwsız qalǵan marılılar ózleri jasap turǵan orınlardan basqa jurtlarǵa ketiwe májbúr boldı. Dinnasırbek bolsa Irannan baspana taptı. Áskeriy háreketler ápiwayı miynetkeshlerdiń bunısız da awır awhalın jáne de qıyınlastırǵan. Bul da jetpegendey, áskeriy háreketler ushın qarasherikke (turaqsız armiya) jiberiw hám jer salıǵınıń múddetinen aldın jıynap alınıwı 1821-jılı Miyankólde qozǵalań kóteriliwine alıp keldi. Onı bastırıwǵa qanshelli urınbasın ámir áskerleri qozǵalańshılardıń kúshin sıdıra almaydı. Ámir aqıbette kóterilishshilerdiń barımına barıwǵa, olardıń mülkiniń hám jeke qol qatılmaslıǵına kórsetpe beriwge májbúr boldı.

Ámir Nasrulla húkimdarlıǵı

Ámir Haydar qaytı basılǵan keyin, qısqa waqıt aralıǵında onıń eki balası taxtqa otırdı. Biraq olar jasırın til biriktiriwler qurbanı bolǵan. Aqırında, taxttı onıń úshinshi balası Nasrulla iyelegen (1826—1860).

Ámir Nasrulla ámirlik quramına rásmiy kirgen beklklerdi birden-bir mámleketke birlestiriw jolında keskin gúres alıp bardı. Shaxrisabz hám Kitab beklklerin tolıq boysındırıw ushın gúres 30 jıl dawam etti. Hám aqırında, 1856-jılı ol Shaxrisabz hám Kitabtı ózine boysındırıwǵa eristi.

Bunnan tısqarı, mańǵıt ámirleri oraylasqan sheklenbegen hákimiyat dúziwdi ózleriniń bas wazıypalarınń biri dep esaplaǵan. Usı maqsette olar ámir shaxsına sıyıw siyasatın alıp barǵan. Nátiyjede, jazǵa tartılıwdan qorıqqan puqaralar onıń atın kóterińki dawıs penen ayta almaytuǵın boldı. Ústem toparlar ámirge jaramsaqlanatuǵın edi. Hámeldarlar ámirden kórsetpe kútip otırmastan, onıń maqset-tilegin taba biliwge umtılatuǵın edi. Hár bir hámeldar ámirdiń, kishi hámeldar ózinen úlken hámeldardıń qáhárine ushırıp qalıwdan qorqatuǵın edi. Óziniń búgingi tutqan ornı, mülki, turmısı, shańaraǵınıń amanlıǵı ushın sonday bir qorqıw ortalıǵı payda bolǵan edi, nátiyjede heshkim isenim menen erteńgi kúninen úmit ete almaytuǵın boldı.

Qońsı ózbek xanlıqlar menen qatnasıqlar

Buxara ámirliginiń óz qońsıları Qoqan hám Xiywa xanlıqları menen qatnasıǵında óz ara taqatsızlıq ústin edi. Bul taqatsızlıqtıń tiykarında Buxara ámirliginiń regionda jetekshilikke erisiw hám bul eki xanlıq esabına bekkemlenip alıw maqseti jatatuǵın edi.

Sonıń ushın da, Buxara ámirliği 1842-jılı hátte Qoqan xanlığın da basıp aldı. Biraq Qoqan xanlığının Buxara ámirliğine gárezliligi uzaqqa sozılmağı. Sol jıldıń ózinde-aq Qoqanda Buxara basqınshılıǵına qarsı kóterilgen qozǵalań nátiyjesinde Qoqan xanlığının gárezsizligi tiklendi.

Tez arada bul eki mámleket ortasında jáne urıs kelip shıqtı. 1843-jılı ámir Nasrulla Xojend hám Oratepanı qolǵa kirgiziw ushın Qoqan xanlığına qarsı gúres basladı. Bul eki qala on jıllar dawamında qoldan qolǵa ótip keletuǵın edi. Aqırında, bul sapar Buxaranıń qolı bálent keldi.

1843-jılı Marı wálayatı ushın talasıp atırǵan Buxara hám Xiywa ortasında urıs háreketleri kelip shıqtı. Xiywa áskeri Xazarasp jaqınında Buxara áskerlerin jeńiliske ushıratdı. Lekin, Marı Buxara ámirliği quramında qaldı. Tek ǵana 1845-jılı ǵana Xiywa xanlığı Marını iyeledi.

1. Amir Haydar oraylıq hákimiyattı bekkemlew boyınsha qanday ilajlardı ámelge asırdı?
2. Ámir Nasrulla dáwirinde qanday faktorlar ámirlik hákimiyatının kúsheyiwin támiyinledi?
3. Ne ushın mańǵıtlar dáwirinde de ózbek mámleketleri ortasında keskinlik dawam etti?

16-§. Buxara ámirliğinde mámleket basqarıwı

Mámleket dúzimi hám hákimshilik basqarıw reformaları

Ámirlik mámleketlik sistemasına muwapıq absolyut monarxiya edi. Joqarı húkimdar — *ámir* sheklenbegen huqıqqa iye bolǵan. Pútkil hákimiyat onıń qolında toplanǵan.

Ámir sol waqıtta, mámlekettiń ruwxıy jolbaslawshısı edi. Sebebi, ol eń joqarı mártebelı hámeldarlar (arkoni mámleket) hám de qawimlerdiń baslıqları menen másláhátlesip is tutqan.

Ámirlikte mámleket basqarıwı tarawında ayırım reformalar ótkerildi. Máselen, ashtarxaniyeler dáwirinde bar bolǵan basqarıwdıń dargah hám diywanlar sisteması saplastırıldı. Mámleketlik wazıypalardı atqarıw tuwrıdan-tuwrı saraydaǵı ol yaki bul lawazımda, yaki abıraylı mámleketlik isker qolında toplanıwshı tártip engizildi. Oǵan

muwapıq, *qusbegi* lawazımına mámleketlik dáreje berildi, yaǵnıy ol mámlekette ámirден keyingi ekinshi shaxsqа aylandı. Sonıń ushın da, ol ámir Arkinde jasaǵan. Bunnan tısqarı, ashtarxaniyeler húkimdarlıǵı dáwirinde mámlekette júdá úlken abırayǵa iye bolǵan atalıq lawazımı aldınǵı dárejesin joǵalttı. Bir sóz benen aytqanda, ámirlikte hár túrli mámleket lawazımlarınıń dárejesi ya kóterildi, ya túsirildi. Soǵan jarasa ol yaqi bul lawazım iyesiniń wákillik sheńberi keńeyttirildi yaqi sheklep qoyıldı. Sarayda jámi 300 ge jaqın úlken-kishi hámeldarlar toparı xızmet etti. Olardan 30 ǵa jaqını joqarı mámleketlik lawazımları sanalǵan.

Ámirliktiń aymaqlıq bóliniwi

Ámirlik hákimshilik jaqtan *wálayat* hám *rayonlarǵa* bólingen. Ádebiyatlarda mańǵıtlar dáwirinde ámirlikte 27 *wálayat* (beklik) bar

bolǵanlıǵı ayılǵan.

Wálayatlardı bekler — hákimler basqarǵan. Hákim lawazımına, tiykarınan, qáwim sárdarı (ámir) tayınlangan. Qalǵan hákimshilik-aymaqlıq birliklerge suwǵarılatuǵın jer muǵdarı tiykar etip alınǵan. Sonıń ishinde, birneshe jap hám kanal arqalı suwǵarılatuǵın júz mın tanap jer *bir rayondı* quraǵan. Bir úlken jap penen suwǵarılatuǵın eliw mın tanap jer *hazara*, jigirma bes mın tanap jer *nim* (*yarım*) *hazara*, 10—15 mın tanap suwǵarılatuǵın jerge iye awıl *abikor*, 400 tanap jerge iye awıl *qariya*, 300 tanap hám onnan da kem jeri bolǵan aymaq, xalıq jasasın-jasamasın, *marza* dep ataldı. Ayırım awıllar jaylasqan aymaq maydanı úlken bolmaǵan. Sonlıqtan, olardıń hárbirin óz aldına basqarıw ekonomikalıq jaqtan ózin aqlamadı. Sonıń ushın da, birneshe úlken-kishi awıllar biriktirilip eń tómengi hákimshilik birlik dúzilgen hám ol *amlak* dep atalǵan. Onı *amlakdar* awıl aqsaqalları, *amin* hám *murablarǵa* tayanıp basqarǵan.

Amlakdar («múlik iyesi» degen mánini ańlatadı) jetistirilgen ónimniń esabın júrgizgen hám salıqlar hám basqa túsimlerdiń belgilengen müddetlerde jıynalıwın qadaǵalaǵan. *Ámin* («isenimli, hadal adam» mánisin ańlatadı)niń tiykarǵı wazıypası salıq hám basqa túsimlerdi jıynaw, xalıq ústinen qadaǵalaw júrgiziw hám salmaldardaǵı suwdı egin maydanlarına bólistiriw bolǵan. Awıl *murabı* suw qurılımlarınıń óz

waqtında oñlanıwın, awıllar ushın ajratılğan suwdıń durıs bólistiriliwın támiyinlegen.

Joqarı mámleketlik lawazımları

Ámirliktiń mámleketlik mákemeleri hákimshilik, qarjılıq, qazılıq, mirshablıq hám áskeriy basqarmalardan quralğan. Joqarıda ayılğanınday, ámirlikte joqarı atqarıwshı hákimiyat — *qusbegi*, yaǵnıy Bas wázir (wáziri buzruk dep te ayılğan) qolında toplanğan. Ol paytaxt Buxara qalasındaǵı awhal, mámleket basqarıwı, qarjı, salıq, gáziyne sıyaqlı eń áhmiyetli tarawlardı qadaǵalağan. Sol waqıtta, barlıq wálayatlar oǵan boysınǵan. Ámirlikte qusbegiden keyingi orında *qarjı wáziri* (diywanbegi) turǵan. Ol *tómengi qusbegi* dep te atalğan. Qarjı wáziri zakat máselesi menen shuǵıllanǵan. Shaybaniyler, á sirese, ashtarxaniyler dáwirinde úlken abırayǵa iye bolǵan *atalıq* lawazımına tayınlanǵan hámeldar endilikte Buxara hám Samarqand wálayatların suwǵarıw, sonday-aq, suw bólistiriw menen baylanıslı isler ushın juwapker boldı.

Párwanashı lawazımında islegen hámeldardıń tiykarǵı wazıypası Buxara xanlıǵında bolǵanınday ullı húkimdardıń jarlıqların ol yaki bul hámeldarǵa jetkeriw menen, ámirlikte jasap atırǵan arablar jámaáti máseleleri menen de shuǵıllanatuǵın boldı.

Ayırım jaǵdaylarda *párwanashı* lawazımında islep atırǵan hámeldarǵa onıń shaxsı, ámirlik siyasiy turmısında tutqan ornına qarap, áhmiyetli wazıypalar júkletilgen. Mısalı, Ámir Haydar Marıda oǵan qarsı inisi Dinnasırbek basshılıǵında kóterilgen qozǵalańdı bastırıw ushın Niyazbek *párwanashını* áskerbası etip jóneltkeni bunıń dálili bolıp esaplanadı. Yaki Ámir Nasrulla 1842-jılı Qoqandı basıp alǵannan keyin, ol jerge Ibrayım *párwanashı* mańǵıttı nayıp etip tayınlaǵanında, sózsiz, onıń ámirlik turmısındaǵı abırayın esapqa alǵan. Bir sóz benen aytqanda, ol yaki bul mámleket lawazımınıń abırayı sol lawazımda kim otırǵanlıǵına da baylanıslı bolıp qaldı.

Bas inaq lawazımına tayınlanǵan hámeldar ámirdiń buyırıqların tómengi lawazımda islep atırǵan mámleket xızmetkerlerine jetkeriw, bul buyırıqlardıń orınlanıwın hám aldaǵı mámleketlik lawazımlarına tayınlanıwı múmkin bolǵan xızmetkerlerdiń xızmetin shólkemlestiriw menen shuǵıllanǵan.

Kishi inaq bolsa shet mámleket elshileri usınatuǵın hújjetlerdi qabıl etip alǵan. Sonday-aq, ámir móri ushın juwapker bolǵan. Jáne bir

áhmiyetli mámleketlik lawazımı *toqsaba* edi. Ol mámleket bayrağınıń saqlanıwın támiyinlew, sonday-aq, eń isenimli shaxs sıpatında úlken mámleketlik máresimlerde ámir dasturqanına taǵam tartıw sıyaqlı oǵada juwapkerli wazıypanı atqarǵan. Wazıypa oǵada juwapkerli bolǵanlıǵı ushın oǵan dáramat deregi sıpatında bir rayon biriktirip qoyılǵan.

Mámleket basqarıwında, sonday-aq, *kókaldash* (mámleket qáwip-sizlik xızmeti baslıǵı), *mehter* (salıq hám basqa jıyımlardan túsken qarjılardıń belgilengen orınlarda qanshelli tuwrı sarplanganlıǵın qadaǵalawshı hámeldar), *quthol* (mámleket esabınan ámelge asırılǵan qurılıs islerine juwapker hámeldar), *esik aǵabası*, *miraxur* (ámir seyixanasınıń baslıǵı), *qarawılbegi* (qala hám jollar pasbanı), *shıǵawıl* (shet mámleketler elshileriniń qabıl etiliwin shólkemlestiriwshi), *mushrif* (ámirge inam etilgen sawǵalardı dizimge alıw hám salıqlar túsimin jazıp barıwshı hámeldar), *dasturqanshı* (ámir janında shólkemlestiretuǵın zıyapatlar ushın juwapker hámeldar), *kitabdar* (ámir kitapxanasınıń baslıǵı), *dadxax* (jábirleniwshiniń arzın ámirge jetkeriwshi hám juwabın arız etkenge jetkeriliwine juwapker hámeldar) sıyaqlı joqarı mámleketlik lawazımları da bar edi.

Sháriyat talaplarına ámel etiliwi ústinen qadaǵalaw

Jámiyet hám mámleket turmısında sháriyat nızamlarınıń ámel etiwı *shayx-ulislam*, *qazıkalan*, *muftiy*, *muhtasib* (rais) hám *sadrlar* tárepinen támiyinlengen.

Shayxulislam barlıq musulman ruwxanıyler (diniy shólkemlerde diniy lawazımında xızmet etiwshiler)diń baslıǵı bolıp, mámlekette eń joqarı mártebeli ruwxanıy, din ǵayratkeri esaplangan. Onıń mártebesi sonday dárejede joqarı bolǵan, hátte bolajaq húkimdar da shayxulislamnıń irazılıǵısız taxtqa otıra almaǵan.

Ol elde sháriyat talaplarınıń anıq orınlanıwı ústinen qadaǵalap barǵan. Shayxulislamǵa hátte Qazıkalan — Joqarı qazı (búgingi kún boyınsha aytqanda Joqarı sud baslıǵı) da boysınǵan.

Qazıkalan lawazımı dárejesine qaray Shayxulislamnan keyingi ekinshi lawazım edi. Ol sudlaw islerin ámelge asırıwdan tısqarı, baǵıwshısın joǵaltqanlardıń, jetim-jesirlerdiń haq-huqıqlarınıń qalay qorǵalıp atırǵanlıǵınıń ústinen qadaǵalap barǵan. Ámirlikte wálayat, rayon hám awıllarda da sudlar dúzilgen.

Ámirlikte *muhtasib* (baslıq)tiń wákilligi keńeyttirildi. Bizge belgili, muhtasib bazarda aldawshılıqqa, sapasız ónim satılıwına jol qoymaw,

awırlıq (tas-tárezi) hám uzınlıq ólshemleriniń tuwrılıǵın hám de xalıqtıń sháriyat qaǵıydalarına qanshelli ámel etip atırǵanlıǵı ústinen tikkeley qadaǵalap barǵan. Meshitlerge barıp namaz oqıwshılar dizimin teksergen. Qadaǵan etilgen ishimlikler ishiliwine hám de paraxorlıqqa qarsı sharalar kórgen.

Sonday-aq, bul sistemada *muftiy* hám *sadrlar* da úlken dárejege iye bolǵan. Máselen, muftiy Qazıkalon quramalı dep esaplaǵan hár túrli diniy-huqıqıy máseleler boyınsha sháriyatqa tiykarlanıp qarar (fatvo) shıǵarıwshı ulama edi. Ol shıǵarǵan qararın óz móri menen tastıyqlaǵan. Qazı usı qarar tiykarında húkim shıǵarǵan. *Sadrlar* bolsa waqım mülkleriniń basqarıwshıları edi.

Tanap (arqan, shılbır) — egin maydanın ólshew ushın qollanılatuǵın maydan birligi. 1 tanap jer maydan 8,33 sotix. 1 gektar jer bolsa 12 tanaptı quraǵan.

1. Ámirliktiń mámleket basqarıwında qanday ózgerisler júz berdi?
2. Ámirliktiń hákimshilik-aymaqlıq jaqtan bóliniwinde ne tiykar etip alınǵan hám nege onday bolǵan?
3. Amlak ne edi hám ol qanday basqarılǵan?
4. Ámirliktegi joqarı mámleket lawazımları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
5. Ámirlikte sudlaw isleri qalay ámelge asırılǵan?

Búgingi kúnde hám dúnya mámleketleri arasında monarxiyalar bar. «Mámleket hám huqıq tiykarları» páninen alǵan bilimlerinińge tayanıp olar orta ásir monarxiyalarından qaysı tárepleri menen pariqlanıwın anıqlań.

17-§. Buxara ámirliginde áskeriy háreket

Ámirlikte turaqlı áskeriy bólimniń dúziliwi

Ámirlik húkimdarlarınıń turaqlı armiyasınıń bolmawı mámleket qawipsizligi ushın qayǵılı aqıbetlerge alıp keliwin ashtarxaniyeler táǵdirinen jaqsı bilip alǵan edi.

XVIII ásirniń ekinshi yarımında da armiya ele *turaqsız* (qarasherik) bolıp, ol ishki hám sırtqı qawipti saplastırıwǵa kúshi jetpeytuǵın edi. Buxara ámirleri XIX ásirniń baslarınan baslap *turaqlı* armiya dúziwge

kiristi. Bul isti Ámir Haydar baslap berdi. Turaqlı armiya *navkariya* dep ataldı.

Qarasherik ámirdiń páрманına muwapıq, áskeriy háreketler waqtında tınısh xalıqtan toplanatuǵın edi. Páрман bazarlarda járiyalanǵan hám sol jerge qarasherikke shaqırılıwshılar dizimi ildirip qoyılǵan. Elde tınıshlıq ornatılǵannan keyin, qarasherikke úylerine qayıtıp ketiwge ruqsat berilgen.

1837-jılǵı áskeriy reforma Turaqlı armiya dúziw menen baylanıslı mashqalalar Ámir Nasrulla dáwirinde tolıq sheshimin taptı. Ol 1837-jılı áskeriy reforma ótkerdi. Oǵan muwapıq, *sarbaz*, *nóker* hám *topshı* áskerlerden ibarat 3 túrdegi turaqlı armiya dúzdi. Turaqlı piyada áskerler *sarbaz*, atlı áskerler bolsa *nóker* dep ataladı. Dáslep sarbazlar bólimi 800 adamnan, topshı bólimi bolsa 250 adamnan ibarat dúzildi. Sarbazlar *júzlik*, *eliwlik*, *jigirma beslik* hám *onlıq* bólimshelerge ajratıladı.

Turaqlı armiya ushın arnawlı kiyim-kenshek engizildi. Kiyim-kenshek hár 3 jılda almasıırılıp turıldı. Turaqlı armiyanı qural-jaraq penen támiyinlew procesi bir jıldan artıq dawam etti.

Ámir Nasrulla turaqlı armiyanı bir orında saqlaw maqsetinde Buxara qalası shetinde 800 úyden ibarat «Sarbazxana» dep atalǵan saray qurdırdı. Turaqlı armiyanıń xızmet etiw múddeti sheklenbegen. Sarbazxanada jasaytuǵın áskerler ol jerde ónermentshilik hám sawdasatıq penen de shuǵıllanǵan.

Buxara armiyası

Áskeriy lawazım hám dárejeler

Amir mámleket baslıǵı sıpatında ámirlik áskeriy bóliminiń Joqarı bas komandiri edi. Onnan keyingi orında *wáziri harb* (áskeriy wázir) turǵan. Ol armiyanıń Bas komandiri esaplangan hám *topshıbası* dep te atalǵan. Oǵan barlıq áskeriy bólimlerdiń sárdarları boysınǵan. Armiyada *pansodbası* (besjúzbası), *júzbası*, *eliwbası* (panjabası), *onbası* (dahbası) sıyaqlı áskeriy dárejeler bolǵan. Qorǵanlardagı áskeriy bólim (garnizon) toqsaba dárejesindeki *sárkarda* tárepinen basqarılǵan. Toqsaba dárejesi sol dáwir Rossiya áskeriy dárejelerine salıstırǵanda polk sárdarı dárejesine teń bolǵan.

Zárúrlık talap etkeninde *dadxax* (birneshe polk sárdarı dárejesinde) hám *parwanashı* (bólim sárkardası dárejesinde) áskeriy háreketlerge tartılǵan.

Áskeriy háreketler waqtında áskeriy rezidenciya (búgingi til menen aytqanda, shtab) baslıǵı wazıypası *naqıbqa* júkletilgen. Rezidenciya baslıǵı sıpatında ol áskeriy háreketlerdi rejelestirgen. Áskeriy kúshlerdi sawash maydanında tuwrı bólistiriliwine juwapker bolǵan. Naqıblar áskeriy júris payıtında armiyanıń dúzilisi, qurallanıwı hám jaylasıwı, onıń háreketleniwin hám de urıs alıp barıw dawamında jeterli bilimge iye bolǵan. Sol waqıtta, armiyanıń aldınǵı bólimi, artqı bólimi hám oń hám de shep qanatı, orayı, áskeriy duzaq haqqında jeterli maǵlıwmatqa da iye bolǵan.

Ámirlik áskeriy bólimine *qazı ásker*, *muhtasibler* hám *muftiy* áskerler de xızmet etken. Olardıń hárbiri óz lawazımı sheńberindeki máselelerdi sheshken. Sonıń ishinde, muhtasib áskerlerdiń sháriyat qaǵıydalarına qanshelli ámel etilip atırǵanlıǵın qadaǵalap bargan.

Qazı ásker bolsa, áskeriy bólimlerde júz bergen jınayat islerin, arza hám shaǵımlardı kórip shıqqan hám olar boyınsha húkim shıǵarǵan.

Muftiy ásker bolsa áskerler ústinen qazı ásker shıǵarǵan húkimniń sháriyatqa qanshelli saykeslik máselesin tekserip kórgen.

Ámirlik turaqlı armiyası waqtı-waqtı menen kórikten ótkerip turılǵan. Kórikti ámir, ámir qatnasa almaǵanında *qusbegi* ótkergen.

Qural-jaraqlar hám áskeriy bólim támiynatı

XIX ásirniń birinshi yarımında ózbek mámleketleri, atap aytqanda, Buxara ámirligi armiyasınıń qural-jaraqlarınıń sapası tómén

edi. Sonıń ishinde, ámirlik áskerleri *pilteli multıq, topansha, uzın nayza* hám *ıymek qılsh* penen qurallandırılğan. Áskerler ózin oqdan saqlay alıwları ushın *sawıt, temir bas kiyim* menen támiyinlengen.

XIX ásirdeń ortalarınan baslap oq atar qural (multıq hám top)lardıń salmağı arttı. Sárkardalar *topansha* hám *qılsh*tan tısqarı eki stvolli *multıq* penen qurallangan. Áskeriy bólimniń topshılar bólimi ıqtıyarında jámi 50 *top* bar edi. Toplardıń sazlıǵı rus hám parsı qánigeleri qadaǵalawında bolǵan. Kishi kalibrli «qıtayshı» dep atalǵan top áskeriy háreketler waqtında tıyelderdiń erleri ústine bekkem etip ornatılğan.

Ámirlikte qural-jaraq islep shıǵarıwshı ustaxanalar da qurılğan. Máselen, toplar Samarqand qalasındaǵı ustaxanada quyılğan bolsa, *porox* Qarshi qalasında tayarlanǵan. Onı islep shıǵarıwshı ónermentler *dorukash* dep atalğan.

Áskeriy háreketler waqtında armıyanı jaylastırıw máselesi sarbaz hám topshılardıń hár bir onlıq bólimshesine birewden shatır ajratıw arqalı sheshilgen. Qural-jaraq, oq-dári hám sawash ushın barlıq zárúr ásbap-úskeneler mánzilge at-arbalarda jetkerip berilgen.

Ámir Nasrulla turaqlı armıyanıń mıtájliklerin, dáslep, kúndelikli paydalanıw ónimlerin beriw arqalı qanaatlandıran. Keyin ala turaqlı armıya áskerleri ushın aylıq tólenetuǵın boldı. Sonıń ishinde, sarbaz hám topshı ásker ushın hár úsh ayda bir tilla aylıq belgilendi. Joqarı lawazımlı sárkardalardıń aylıqları muǵdarı kóbirek bolǵan. Máselen, júzbası ayına altı tilla, qarawılbegi tórt yarım tilla, panjabası (eliwbası) seksen bes teńge, bas sárkarda eki mın tilla aylıq alatuǵın edi.

Bunnan tısqarı, áskeriy háreketler waqtında lawazım hám dárejesine qaramastan, hár bir qatnasıwshıǵa kúnine bir tilla beriletuǵın edi. Onnan tısqarı, ápiwayı ásker hár úsh kún ushın bir teńge, onbası hár eki kún ushın bir teńge, qarawılbegi kúnine eki teńge hám júzbası bolsa tórt teńge qosımsha haqı alatuǵın edi.

Sol waqıtta, turaqlı armıyanıń áskerleri xızmet dawamında hár túrli salıq hám minnetlemelerden azat etilgen. Sawashta nabıt bolǵan áskerdi, sonday-aq, xızmet etip atırǵan áskerdiń qaytı bolǵan shańaraq aǵzaların jerlewde belgili muǵdarda pul hám kepinlik berilgen.

1. 1837-jilgi áskeriy reforma qanday áhmiyetke iye boldı?
2. Ámirlik turaqlı armıyanın quram bólimlerin jazın.
3. Ámirlik armıyasının qural-jaraqları qanday qurallardan ibarat bolğan?
4. Armıyanın materiallıq támiynatı haqqında nelerdi bilip aldınız??
5. Armıyadağı áskeriy lawazımlar hám dárejelerdi dizimge alın.

Ózbekstan Respublikasında áskeriy xızmetkerler ushın qanday jeńil-likler qollanılıp atırğanlıgı haqqındağı maǵlıwmatlardı toplaп keliń.

18-§. Buxara ámirliginde social-ekonomikalıq turmıs

Aymağı hám xalqı

XIX ásirde ámirlik shegarası Zarafshan oypatlıǵı, Qashqadarya wálayatı, Tájikstannın Panjikent, Gisar oypatlıǵı, Xojend, Oratóbe wálayatları, Zarafshan dáryasının joqarı aǵısı aymaqların, házirgi Awǵanstannın bir bólimi, Túrkmennstannın Murǵab dáryasına shekemgi bolǵan bólimi, Qazaqstannın Túrktangá shekemgi bolǵan barlıq aymaqların óz ishine aldı hám 200 mın km² di quradı. Sonlıqtan, ámirlik aymağı ashtarxaniyer dáwirine salıstırǵanda birneshe ese keńeydi.

XVIII ásirdeń ekinshi yarımınan baslap ámirlik ekonomikasında rawajlanıw júz bergenligi, óz náwbetinde, xalıq sanının artıwına sebep boldı. XIX ásirdeń birinshi yarımında ámirlik xalqı 2 mln adamnan ibarat edi. Xalıqtın kópshilik bólimin ózbekler quraǵan.

Ámirlikte ózbeklerden tısqarı tájikler, túrkmenler, qazaqlar, qırǵızlar, qaraqalpaqlar, parsılar, arablar, evreyler hám basqa xalıq wákilleri de jasaytuǵın edi. Xalıqtın úlken bólimi otırıqshı turmıs keshirgen. Xalqının sociallıq quramın húkimdar aqsúyekler, ulamalar, diniy hám dúnyalıq mákemeler xızmetkerleri, sawdagerler, ónerment hám diyqanlar quraǵan.

Aymağı hám xalqı

Ámirlik ekonomikasında awıl xojalıǵı jetekshi taraw edi. 90 % xalıq usı tarawda miynet etken. Suwǵarılatusın jerlerdeń 75 % ne paxta egilgen. Qalǵan jerlerde baǵ, palız-miywe ónimleri, tawlarda bolsa pútkil Aziyada belgili taw pistesi jetistirilgen.

Sharwashılıq ta júdá rawajlangan. Onıń tiykarın qoyshılıq quraǵan. Eldiń jaylawlarında 12 million bas qoy baǵılǵan. Ásirese, buyra, qımbat bahalı teri beretuǵın qarakól qoyshılıǵı kúshli rawajlangan edi. «Qarakól qoyları» dep atalatuǵın qoydıń watanı Qarakól bekligi bolǵan. Sonıń ushın qoydıń bul násili qarakól dep atalǵan. Qozılarınıń terisi jáhán bazarlarında da júdá qarıydarı kóp bolǵan.

Orta Aziya sharayatında barlıq zamanlarda jasalma suwǵarıwsız awıl xojalıǵın rawajlandırıp bolmaǵan.

Miyetkeshlerdiń mártlik miyneti, sabır-taqatı, suwǵarıw qurılımlarınıń áhmiyetli islewin támiyinleytuǵın edi. Diyqanlar suwdan paydalanıwda ásirler dawamında júdá úlken tájiriye toplaǵan edi. Olar sonday suwǵarıw qurılımların qurdı, oǵan tán bermewdiń ilajı joq edi. Atap aytqanda, suw bólistirgish bógetin qurıwdaǵı sheberligi bunıń dálili bolıp esaplanadı.

Dárya hám kanallarǵa ornatılǵan shıǵırlar eń kóp qollanılatuǵın suw bólistirgish edi. Sonday shıǵırlar da jaratılǵan, olar suwdı hátte 4 metr hám onnan da bálentlikke shıǵarıp bere alatuǵın edi. Suwdı tereń japlardan shıǵarıp alıw ushın tutqıshlı suw bólistirgishler qollanılgan, bunda at, túye, eshek hám ógiz kúshinen paydalanılatuǵın edi.

Diyqanshılıqtıń miynet quralları ápiwayı edi. Ápiwayı diyqan gúndesi (qos) tiykarǵı diyqanshılıq quralı edi. At, ógiz, túye, eshek diyqannıń súyenishi esaplangan.

Jer iyeligi Ámirlikte jer iyeliginiń *mámleketlik* (bul amlak jerler dep te atalǵan), *múlk* (jeke) hám *waqım* formaları saqlanıp qaldı. Mámleketlik jerlerdiń suwsız shól, toǵaylıq bólimi kóshpeli jámaátlerge bólip berilip, olar bul jerlerden paydalanǵanı ushın mámleketke belgilengen tártipte salıq tóleytuǵın edi. Bunday jerler satılmaytuǵın hám almastırılmaytuǵın edi. Mámleketlik jerlerdiń basqa bir bólimi ústem dinastiya aǵzalarına, iri mámleketlik lawazımdaǵılارǵa mámleket aldındaǵı xızmetleri ushın *suyurǵal* túrinde berilgen edi. Lekin mańǵıtlar húkimdarlıǵı dáwirinde suyurǵal iyeleri ashtarxaniyeler dáwirindegidey dárejeden ayırıldı. Suyurǵal iyesi mámleket gáziynesine xiraj tólewi hám joqarı húkimdardıń shaqırıwına muwapıq, zárúr jaǵdaylarda óz qara sherigi menen atlanıslarǵa qatnasıwı shárt edi.

Mañğıtlar dáwirinde *tánha* sawğa etiw kúsheydi. *Tanhadar* jerge emes, lawazımınıń dárejesine qaray alınatuǵın salıqtıń belgili bólegine iyelik etken. Eń kishi tánha jeri 36—60 tanap (3—5 gektar)dı quraǵan. Ğáziynege kóp salıq sol jerlerden túsetuǵın edi. Sonday-aq, mañğıtlar dáwirinde diyqan jámaátleri saplastırıldı. Onıń ornında ijarashı diyqan qalıplese basladı. Jer-múlk iyeliginiń bir bólimi mámleketlik xızmetine baylanıslı bolmaǵan. Bunday jerler, tiykarınan, ámirlikte ásirler boyı jasap kiyatırǵan arablar jámaátine qaraslı bolǵan. Bul jerlerden 1/10 bólimi muǵdarında salıq tólingen. Menshik jerleriniń ekinshi bólimi (múlki hur) mámleketlik xızmeti menen baylanıslı edi. Bunday jerler urıslarda erlik kórsetken yaki húkimdardıń ayrıqsha tapsırmaların orınlawda úlgi kórsetken shaxslarǵa beriw nátiyjesinde payda bolǵan.

Bunday jerge iye bolǵan shaxslarǵa arnawlı jarlıqlar berilgen hám de barlıq salıqlardan azat etilgen.

Waqım jerleri — bul meshit, mazar, tilewxana, mektep, medirese hám maqbaralar ushın ajratılǵan jerler edi. Bunday jerler qatlangan, mámleket hám iri jer iyeleri tárepinen sıyǵa berilgen jerlerdiń esabınan júzege keletuǵın edi. Meshit, medirese, qábirstanlardıń tiykarǵı qárejetleri, sonday-aq, talaba, muddaris hám ǵamxorshılardı (mutavalli) beriletuǵın napaqa hám xızmet haqılar waqım jerlerden alınatuǵın dáramat esabınan óteletuǵın edi. Waqım múlkine mutavalli iyelik etiw belgilep qoyılǵan.

Salıq siyasatı

Xiraj ámirlik dáwirinde de mámlekettiń tiykarǵı salıǵı bolıp qaldı. Onıń muǵdarı ónimniń 2/5 bólimin quradı. XIX ásirde xirajdıń bir bólegi aqsha menen de jıynala baslandı. Baǵ, miywe-palız eginleri egilgen jerlerden *tanabana* dep atalǵan salıq alınǵan. Bul salıqtıń muǵdarı eginzardıń bazarǵa uzaq-jaqınlıǵına baylanıslı edi.

Keyin ala palızlarǵa jańa salıq — *qos pulı* salındı. Onıń muǵdarı jer aydawǵa jaramlı hár bir jup ógiz esabınan kelip shıǵıp belgilen-gen. *Zakat* dep atalǵan salıqtıń muǵdarı salıq salınatuǵın mal-múlk muǵdarınıń hám qunınıń 2,5 % in quraǵan. Zakatqa, tiykarınan, sharwa malları iyeleri hám sawdagerler tartılǵan. Tanabana, zakat, qos pulı salıqları tek ǵana aqshalay alınǵan. Áskeriy háreketler waqtında xalıq ushın ayrıqsha jaǵdayda salıq — *tola* engizilgen.

1. Ámirlik jaylasqan aymaq shegaralariniń dizimin jazıń.
2. Ámirlik xalqınıń milliy quramı kimlerden quralǵan edi?
3. Ámirlikte awıl xojalıǵın rawajlandırıw ushın qanday ilajlar ámelge asırıldı?
4. Suwǵarıw qurılımları quralları hám awıl xojalıǵında qollanılatusın miynet quralları dizimin dúziń.
5. Ámirlikte jer iyeliginiń suyurǵal formasında qanday ózgeris júz berdi?
6. Ámirlikte qanday salıqlar ámelde bolǵan?

Búgingi Ózbekstanda engizilgen salıq túrleri haqqında maǵlıwmat toplań.

19-§. Ámirlik qalaları. Ishki hám sırtqı sawda

Ámirliktiń ekonomikalıq turmısında úlken qalalardıń ornı

Qalalar hámme waqıt eldiń siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy turmısında júdá úlken áhmiyetke iye bolǵan. Sebebi, qalalar mámleket hákimiyatınıń tayanışı, sawda hám ónermentshilik orayı, mádeniyat hám de ilim-pán oshaǵı wazıypasın ótegen. Olardan biri «Táńriniń jamalı», «Islam dininiń gúmbezi» hám «Islam dininiń quwatı» dep qádirlengen 2500 jıllıq tariyxqa iye Buxara qalası bolıp esaplanadı. Buxara qalası 1533-jılı Buxara xanlıǵınıń paytaxtı etip belgilendi.

Shaybaniy Abdullaxan II dáwirinde bolsa úzil-kesil paytaxtqa aylandı. Ashtarxaniyeler hám mańǵıtlar húkimdarlıǵı dáwirinde de Buxara paytaxt bolıp qaldı (1601—1920). Buxara pútkil Orta Aziyanıń aǵartıwshılıq orayı edi. Bul jerdi Xiywa, Qoqan, Gisar, Samarqand hám Rossiyanıń musulmanlar jasaytuǵın wálayatlarınan kelgen talabalar da bilim alǵan. Sebebi, mádeniyat, ilim-aǵartıwshılıq orayı Samarqand aldınǵı abırayın joǵaltqan edi.

Qala pisken gerbish hám paqsa diywal menen qorshalǵan. Qalaǵa 12 dárwaza arqalı kirilgen. 60 mıńǵa jaqın xalıq jasaǵan. Sonday-aq, qalada 100 den artıq medirese, 300 den artıq meshit, 38 kárwansaray bar edi. Kárwansaraylarǵa hár jılı 12—15 mıń túye zat kelip turǵan. Sawda-satıq islerine, sawdagerler qáwipsizligine kárwanbası juwapker bolǵan.

Samarqand

«Dúnyanın kórki» dep qádirlengen Samarqand kóp jıllar dawamında óziniń dáslepki abırayın joǵaltqan edi. Buǵan ashtarxaniyeler dáwirinde óz ara urıslardıń kúsheygenligi, sırtqı kóshpeli qáwimlerdiń qıyratıwshılıq hújimleri sebep boldı.

Mańǵıtlar bolsa qarabaqanaǵa aylanǵan Samarqandtı tiklew sharasın kórdi. Atap aytqanda, Raximbiy qalanı tiklew isin oǵan suw shıǵarıwdan basladı. Biraq qala xalqı sanınıń oǵada kemeyip ketkenligi kútilgen nátiyjeni bermedi.

Ámir Shahmurat bolsa bul máselede keskin sharalar qollandı. Ol qalanı tiklew hám xalıq sanın arttırıw ushın basqa qalalardan májbúriy túrde xalıq kóshirip ákelgen. Qalada iri qurılıs isleri onıń óliminen keyin de dawam ettirilgen bolsa da, qala tiykarınan onıń dáwirinde derlik qayta tiklendi.

Dereklerde bılay jazılǵan: «*Samarqandtıń házirgi abadansılıǵı 1780-jılı, yaǵnıy Shahmurat dáwirinen baslangan bolıp, 1809-jılları bir qala baǵdarına kirgizildi*».

XIX ásirdiń baslarında qala biyik diywal menen qorshaldı. Qalaǵa 6 dárwaza arqalı kiriletuǵın edi. Qalada kóplegen baǵlar, jap-salmalar hám hawızlar, kárwansaraylar hám monshalar islep turǵan. Kósheler qalanıń 6 dárwazasın Registan maydanı menen baylanıstırdı. Ámelge asırılǵan qurılıs isleri sebepli tez arada qala xalqınıń sanı 25—30 mıń adamǵa jetti.

Ónermentshilik

Ónermentshilik ámirlik qalalarınıń ekonomikalıq turmısında ayrıqsha áhmiyetke iye edi. Ónermentshiliktiń tiykarǵı túrлерinen biri toqımashılıq bolǵan. Buxara alashası, bózi, bózge gúl basıw jolı menen tayarlanatuǵın shıtı, shayısı, Samarqandtıń toyǵın qızıl reńli maqpalı belgili edi. Iyirilgen jipten oramal, prostınya, sálle toqıw da keń tarqalǵan.

Temirshilik te ónermentshiliktiń tiykarǵı tarmaqlarınan esaplanǵan. Temirshiler oraq, pıshaq hám qural-jaraq islegen. Zergerlik, gúlalshılıq, aǵashsazlıq, toqımashılıq, kiyim-kenshek, ayaq kiyim tigiw sıyaqlı ónermentshilik tarawları da rawajlangan. Aǵashan qapı, besik, áynek, arba, sandıq, qayıq hám basqa zatlar islengen. Aǵash oymashılıǵı ayrıqsha áhmiyetke iye edi. Shıbıqlardan sebetler toqılǵan. Úy sharayatında kiyiz, gilem toqıw, iylengen teriden er-turmanlar,

ayillar, pıshaq qınları, shıjlanlar tayarlangan. Bazarda hár bir túrdegi ónermentshilik ónimleri bólek-bólek sawda orınlarında satılğan.

Ishki sawda XVI ásirde baslap Ullı jipek jolı áhmiyetiniń joǵala baslawı bara-bara Orta Aziya mámleketleri ekonomikalıq turmısına keri tásirin tiygizdi.

Bul bolsa Buxaranıń jáhán bazarında belsendi qatnasıwshısı bolıwı imkaniyatın páseyttirdi. Aqıbetinde, mámleket turmısında tutınıw talapları óndiristen ústin bolmaǵan. Bul bolsa, óz náwbetinde, joqarı miynet ónimdarlıǵın támiyinlewshi iri mashinalasqan óndiristen paydalanıw talabın tuwdırmaǵan. Nátiyjede, ápiwayı ónermentshilik óndirisi sanaat óndirisi dárejesine kóterilmedi. Sonlıqtan da, ishki bazarda ónermentshilik hám awıl xojalıǵı ónimleriniń sawdası jetekshi orın iyelegen.

Bazarlarda kimde-kim qarıydardıń haqısına qıyanet etse, qatań jazaǵa tartılatuǵın edi. Atap aytqanda, bundaylar yarım jalańash halda arbada bazardaǵı xalıqqa masqara etildi hám dawısınıń barınsha: «Men shaytan jolına túsip, qarıydardı aldadım», — dep baqırıwǵa májbúr etildi.

Bazarlar tek xojalıq wazıypasın ǵana ótep qoymaǵan. Olar jámaát hám mádeniyat orayı wazıypasın da atqarǵan. Atap aytqanda, bazarlarda húkimdardıń pármanları oqıp esittirilgen. Ayıpkerler jazalangan. Bayram kúnleri hár túrli tamashalar kórsetiletuǵın edi.

Sırtqı sawda Ullı jipek jolı óz áhmiyetin joǵaltqan bolsa da, eldiń sırtqı sawda baylanısları toqtap qalǵan joq. Buxara Hindstan, Awǵanstan, Iran, Qıtay menen sawda baylanısların alıp barǵan. Bul mámleketlerge ámirlikte islep shıǵarılǵan jip gezlemeleri, maqqal, qaǵaz, er-turmanlar, qurallardıń ayırım túrleri, miywe hám basqa ónimler eksport etildi. Tiycarǵı sawda transportı túye edi. Ayırım sawda kárwanlarınıń túyeleri birneshe júz basqa jetetuǵın edi.

Eldiń Samarqand hám Buxara sıyaqlı qalalarına sırt el sawdagerleri kelip turatuǵın edi. Buxarada, hátte, hind sawdagerleri hám sútخورları jasaytuǵın óz aldına mákan jaylar da bar edi. Olar hind gezlemeleri, boyawları, shıpalı hám xosh iyisli ósimlikleri, dári-dármaqlar, qant-qumsheker menen sawda isleytuǵın edi.

Buxara ámirliginiń Rossiya menen sawda baylanısları ósip bardı. Sebebi, Rossiya sanaat ónimin usınıs ete alatuǵın edi. Sol waqıtta, Rossiya sawda jollarınıń qawıpsızlıǵın támiyinley aldı.

1804-jılı Orenburgta Buxara ámirliği sawdagerleriniń mákan jayları qurıldı. Olar Rossiya menen Buxara ámirliği ortasındaǵı sawdada áhmiyetli orın tutqan. Sawdagerlerdiń mákan jayı bargan sayın keńeyip bardı.

Solay etip, ámirlik ekonomikası Rossiya menen sawda islewge mólsherlengen ózine tán baǵdarǵa iye boldı. Bunı, atap aytqanda, ámirlikte jetistirilgen 16 mıń tonna paxtanıń barlıǵı Rossiyaǵa satılǵanlıǵı, ámirlikke hár jılı tek ǵana toqımashılıq sanaatı ónimleriniń ózinen eki million rublli tovar eksport etilgenligi, sonday-aq, 1844-jılı Orta Aziya mámleketleri — Rossiya sırtqı sawdasında ámirliktiń úlesi 25 % ti, 1864-jılǵa kelip bolsa 42 % ti quraǵanlıǵı da tastıyıqlaydı.

1. Buxara qalasına berilgen táriyipler haqqında pikir júrgiziń.
2. Buxaranıń pútkil Orta Aziyada aǵartıwshılıq orayı bolǵanlıǵına mısallar keltiriń.
3. Samarqand qalasına berilgen táriyip penen Buxaraǵa berilgen táriyipti salıstırıń hám juwmaqlarıńızdı bayan etiń.
4. Samarqand qalasınıń qayta tikleniwinde ámir Shahmurattıń ornına berilgen baha neden derek beredi?
5. Ne ushın ámirlik tutınıw mütájlikleri óndiriste ústin bola almadı?
6. Buxara ámirliginiń Rossiya menen sawda baylanısları ósip barganlıǵı haqqında keltirilgen faktlerden qanday juwmaq shıǵarıw múmkin?

Ata-anańız járdeminde Rossiya Federaciyası hám Ózbekstan ortasındaǵı sawda baylanıslarına tiyisli maǵlıwmatlardı toplań.

20-§. Buxara ámirliginiń sırtqı siyasatı

Ámirlik sırtqı siyasatınıń tiykarǵı principleri

Ámirlik sırtqı siyasatınıń tiykarǵı principlerin, birinshiden, Orta Aziyada bar bolǵan úsh ózbek mámleketleri arasında jetekshi dárejege iye bolıw hám qolaylı imkaniyat tuwılǵanında olardı boysındırıw; ekinshiden, Xorasanda bekkem ornalasıp alıw; úshinshiden, Rossiya hám basqa mámleketler menen sawda baylanısların rawajlandırıw; túrtinshiden, Orta Aziya regionındaǵı

barlıq musulmanlardıń ámiri (mańıtılar ózlerin sonday dep esaplaǵan) sıpatında musulmanlardıń Astraxan arqalı Mekkege Hájı saparına barıp keliwlerin támiyinlep turıwdı jolǵa qoyıwdan ibarat bolǵan.

Buxara—Rossiya qatnasıqları

Mańıtı ámirleri Rossiya menen qatnasıqlarǵa hárdayım úlken áhmiyet berdi. (Bunıń sebeplerin aldınǵı temalarda bilip alǵan ediniz). Eki mámleket ortasındaǵı óz ara mápdar qatnasıqlardıń ornawında elshilerdiń almasıwı úlken rol oynadı. Ásirese, XVIII ásirdiń sońǵı shereginde elshi Ernazarbiydiń Rossiyaǵa eki ret saparı bul orında teńsiz boldı. Ernazarbiy (Ernazar Maqsutov) keń dúnya qarasqa hám bilimge iye diplomat hám sawdager edi. Ol hár eki mámleket ortasında óz ara isenimge tiykarlaǵan qatnasıq ornawı ushın shın júreктен háraket etti. Eki mámleket ortasındaǵı qatnasıqlardı bekkemlewge qosqan úlesi ushın Ernazarbiyge hátte Rossiya imperatorı Ekaterina II Buxarada medirese qurıw ushın pul da ajıratdı. Áne usı pulǵa qurılǵan hám Ernazarbiy atı menen atalıwshı medirese házirge shekem boy tiklep turıptı.

Ol elshi sıpatında sawda baylanısların rawajlandırıwdan tısqarı Astraxan qalasında Rossiya tárepinen jome meshitin qurdırıwǵa hám de ámirlik puqaralarınıń Astraxan arqalı Hájı saparına erkin barıp keliwiniń kepillik beriliwine eristi.

Ernazarbiy elshiliginen Daniyolbiy siyasiy maqsetlerin de gózlegen edi. Sonıń ishinde, Buxara—Osmaniylar mámleketi qatnasıqları haqqında rus húkimetiniń qanday pikirde ekenligin biliw maqsetinde, onıń tapsırması boyınsha, elshi rus húkimetine Buxaranıń Osmaniylar mámleketi menen doslıq baylanısların bekkemlewge háraket etiwın de málim etti. Sonday-aq, Rossiya arqalı Stanbul qalasına barıw ushın ruqsat soradı. Álbette, rus húkimeti Buxaranıń tiykarǵı qarsılaslarınan biri Osmaniylar mámleketi qatarında turıwın qálemeytuǵın edi. Sonıń ushın da, rus húkimeti Daniyolbiydiń barlıq ótinislerin orınladı.

Buxara—Rossiya siyasiy qatnasıqlarında 1797-jılı ámir Shahmurat jiberген Palwanqulı elshiligi ayrıqsha orın iyeleydi. Palwanqulı elshiliginiń jiberiliwine Irannıń Buxara ámirliği qáwipsizligine qáwip sala baslaǵanlıǵı sebep boldı. Bul dáwirde Kavkazda Rossiya — Iran qatnasıqları da keskinlesken edi. Ámir Shahmurat bul sebepten paydalanıwǵa qarar etti hám Buxara — Iran ortasında urıs kelip

shıqqan jaǵdayda, birgelikte háreket etiwdi usındı. Biraq Evropadaǵı mashqalalar menen bánt bolǵan Rossiya bul usınıstı qabıl etpedi. Ámir Haydar hám Ámir Nasrulla húkimdarlıǵı dáwirinde de Rossiya — Buxara qatnasıqları dawam etti. Hár eki tárep bir-birine elshiler jiberip turdı. Ámir Haydar jiberген elshiler Rossiya húkimeti aldına Ural dáryasınıń Aziya kontinenti bóliminen ámirlik sawdagerlerine haqı tólemesten sharwa malların baǵıwı ushın orın ajıratıp beriw, Buxaraǵa polat satıw, sawda kárwanlarınń talanıwına jol qoymaw sıyaqlı máselelerdi qoydı.

Kóterilgen máselelerden sharwa malların baǵıwǵa ajıratılǵan jerler ishın haqı tólemew ótinishi qabıl etilmedi. Sawda kárwanları qaraqshılarına birgelikte qarsı gúresiwe ırızılıq berildi.

Ámir Nasrulla húkimdarlıǵı dáwirinde jiberilgen elshiler rus húkimeti aldına, tiykarınan, Buxara tovarlarınan alınıp atırǵan baǵı tólemlerin kemeyttiriw, taw-kán jumısların alıp barıw ushın qánigeler jiberiw hám de ámirlikke pushka quralın satıw sıyaqlı máselelerdi qoydı.

Bul dáwirde Ullı Britaniyanıń jansızları hám tovarlarınıń Orta Aziyaǵa kirip keliwiniń keńeyiwi Rossiyanı qáweterge salıp qoydı. Sonıń ishinde, Banorus (Hindstan)dan kelip atırǵan inglis tovarları bul jerde óz bahasınan 6—9 ese arzan bahada satıla baslandı.

Ámir Nasrullanıń taw-kán qánigelerin jiberiw haqqındaǵı ótinishi qabıl etildi. Olar Buxaraǵa qaytıp kiyatırǵan sawda kárwanına qosıp jiberildi. Biraq kárwan jolda hújimge ushıradı hám injenerler ekspediciyası úlken qıyınshılıqlar menen Orenburgqa qaytıp ketti.

1858-jılı Buxaraǵa polkovnik Ignatyev basshılıǵında Rossiya elshileri keldi. Bul Buxara ámirliginiń gárezsiz mámleket dárejesindegi aqırǵı elshilik ushırasıwı boldı. Sóylesiwler dawamında Rossiya menen sawdasatıq islerinde Buxara sawdagerlerine úlken jeńillikler berildi.

Sol waqıtta, Ámir Nasrulla Ullı Britaniya elshilerin qabıl etpeytuǵınlıǵın, Awǵanstan ámirinen olardı Buxaraǵa ótiwlerine ruqsat bermewin sorawdı málim etti. Biraq Rossiya imperiyası húkimdar toparları ózlerin Buxara ámirligine qanshelli dos etip kórsetpesin, olar Orta Aziyanı pútkilley basıp alıwǵa tayarlıq kórip atır edi. Sonıń ushın da, Rossiya Ignatyev elshiliginen keyin basqa elshi jibermedi.

Ullı Britaniya — Rossiya básekilesligi

XIX ásirdeń birinshi yarımında Ullı Britaniya hám Rossiya ortasında Orta Aziyada báseki kúsheyip ketti. Buǵan bul eki kolonizator mámleketlerdeń ózbek mámleketleri esabına jańa kolonizatorlarǵa iye bolıwǵa, olardıń bazarların hám bay shiykizat dereklerin qolǵa kiritiwge umtılwıları sebep boldı.

Hindstanda bekkem ornasıp alǵan Ullı Britaniya Rossiyanıń ózbek mámleketlerindegi tásirin joqqa shıǵarıw hám de olardı óz tásir sheńberine alıw maqsetinde arnawlı ekspediciyalar jibere basladı. Ekspediciyalar juwapkershiligine sol waqıtta, jergilikli abıraylı kúshler menen baylanıs ornatiw wazıypası da júkletildi.

Ullı Britaniya ekspediciyalari

Ullı Britaniya dáslep 1825-jılı oficer U. Murkford bassılıǵında ekspediciya jiberdi. Ekspediciya nátiyjesinde inglisler Buxara ámirligin hár tárepleme úyreniwge hám jergilikli húkimdarlar arasında ózlerine tárepdar topardı qalıplestiriwge muwapıq boldı.

Murkford ekspediciyasınan xabar tapqan Rossiya táshwishke tústi. Nátiyjede, Rossiya húkimeti Buxara ámiri Haydargá inglislerdeń Buxaradaǵı háreketinen narazılıǵın bildirdi.

1832-jılı Aleksandr Byorns bassılıǵında nábettegi inglis missiyası Buxaraǵa keldi. Ol ózin arman sawdageri dep tanıttı hám Buxara ámirligi qusbegisi menen baylanıs ornata aldı. Ullı Britaniya húkimeti Hindstan menen Orta Aziya ortasında sawda baylanıslarınıń keńeyiwine óziniń ózbek mámleketlerindegi tásirin ornatiwdıń tiykarǵı jolı dep bildi. Sonıń ushın da, Ullı Britaniya hind sawdagerlerine ózbek mámleketleri menen sawda-satıq baylanısların jolǵa qoyıwında úlken járdem kórsetti.

A. Byorns eldiń aymaǵında úlken razvedka maǵlıwmatların da toplay aldı. Bul elshilik missiyası Orta Aziyada Ullı Britaniya sawdasınıń rawajlanıwına járdem berdi.

1839-jılı Ullı Britaniya Awǵanstanǵa qarsı áskeriy háreketler baslaǵanında Rossiya — Ullı Britaniya qatnasıqları jáne de keskinlesti. Eger Awǵanstan basıp alıńanday bolsa, nábette Orta Aziyaǵa keliwi múmkin edi.

Rossiyanıń Qırım urısındaǵı jeńilisi Orta Aziyanıń Rossiya ushın siyasiy hám strategiyalıq áhmiyeti qanshelli ullı ekenligin kórsetti.

Rossiyağa Ullı Britaniya áskeriy flotınıń Qara teńizden qáwip salıw imkaniyatın joqqa shıǵara alatuǵın sebep zárúr edi. Orta Aziyanı iyelew usınday sebep bola alatuǵın edi. Sebebi, Rossiya Ullı Britaniya ushın oǵada áhmiyetli bolǵan Hindstanǵa tikkeley qáwip salıw imkaniyatına iye bolatuǵın edi. Ullı Britaniya bolsa bunı qálemeytuǵın edi. Rossiyanıń Hindstanǵa qáwip salıw múmkinligi Ullı Britaniyanı Qara teńiz jaǵalarına tutasqan Rossiya aymaqlarına qáwip salıw imkaniyatınan ayırdı. Ekinshiden, Orta Aziyanı iyelew rawajlanıp baratırǵan Rossiya sanaatın arzan shiykizat penen tolıq támiyinlew imkaniyatın berdi. Áne usı eki sebep bunnan keyin Rossiyanıń Orta Aziya mámleketleri, sonıń ishinde, Buxara ámirligine bolǵan basqınshılıq siyasatın belgilep berdi.

1. Ámirlik sırtqı siyasatınıń tiykarǵı principielerin aytıń.
2. Ne ushın Ullı Britaniya Orta Aziyaǵa itibar bere basladı?
3. Rossiya elshisi polkovnik Ignatyev 1858-jılı ámir menen qaysı máselelerde kelisimge eristi?
4. XIX ásirdeń birinshi yarımında ózbek mámleketleri máselesinde Rossiya — Ullı Britaniya básekisiniń kúsheyiwine neler sebep boldı?
5. Ullı Britaniyanıń Orta Aziyaǵa jibergen ekspediciyaları qanday wazıypalardı orınladı?
6. Rossiyanıń Orta Aziyanı áskeriy kúsh penen iyelewin tezlestiriwge iytermelegen sebepler haqqında nelerdi bilip aldınıız?

Pikir júrgiziń!

Búgingi kúnde mámleketleraralıq qatnasıqlar qanday principlerge tiykarlanadı?

21-§. Buxara ámirliginde mádeniy turmıs

Tariyx ilimi

Ashtarxaniyeler húkimdarlıǵı dáwirinen baslap mádeniy-ruwxıy turmıs rawajlanıwınıń tosıǵına aylanǵan diniy fanatistlik mańǵıtlar húkimdarlıǵı dáwirinde de texnika hám tábiyiy pánlerdiń rawajlanıwına imkan bermedi. Sebebi, diniy fanatistlik ǵayratkerleri bul pánler tarawında ámelge asırılıwı múmkin bolǵan hárqanday oylap tabıwdı Qudaydıń erkine shek keltiriw dep esapladı. Sol sebepli, bul dáwirde tiykarǵı shıǵarmalar tariyx, ádebiyat, kórkem óner hám arxitektura tarawında jaratılǵan. XIX ásirdeń birinshi

yarımında dóretiwshilik etken tariyxshı alım *Muhammed Yaqub ibn Daniyolbiy* «Gúlshan ul-muluk» (Patshalar gúlshenberi) degen shıǵarma jazıp qaldırdı. Bul eki bólimnen ibarat bolıp, birinshi bólimi Buxara-nıń áyyemgi tariyxı, onıń húkimdarlarınıń shejiresi bayan etilgen. Shıǵarmanıń ekinshi bóliminde Oraylıq Aziyanıń XVIII hám XIX ásir baslarındaqı tariyxı bayan etilgen. XIX ásirde jazılǵan *Mirza Shams Buxariydiń* «Bayoni bázi havodisoti Buxoro, Hoqand va Qoshǵar» («Buxara, Qoqan hám Qashǵardıń ayırım waqıya-hádiyseleriniń bayanı») kitabı, *Mir Alım Buxariydiń* «Fathnomayı sultoni», *Muhammed Hákimxannıń* «Jılnamalar toplamı», sonday-aq, «Tarixi Amir Xaydar» shıǵarmaları tariyxımız ushın áhmiyetli derek esaplanadı.

Ádebiyat Bul dáwir ádebiyatında óz dáwiriniń belgili shayır hám jazıwshıları dóretiwshilik etken. Olardan biri ózine tán talant iyesi *Muhammedniyaz Nishatıy* edi. Shayır 1778-jılı óziniń ájayıp «Husn-u Dil» dástanın jaratqan. Ózbek ádebiyatınıń jetiskenligi sanalǵan bul shıǵarmanı shayır astarlı formada jazǵan. Dástan qaharmanları—Aqıl, Husn, Júrek, Qıyal, Opa, Názer, Ishqı hám basqalar gózzal insanıy pazıyletlerge iye. Qarsılas, Ósek, Nápsi obrazları unamsız sıpatlar hám jawızlıqlardıń tımsalı edi.

Dástanda adamlar hám mámleketler arasındaqı kelispewshilikler, zıqnalıq hám basqa ádep-ikramlılıq kemshilikler qaralanadı. Jaqsılıq hám jamanlıq arasındaqı kózqaraslarında qayırılı umtılıwlar, aqıl hám jaqsı niyetler ústin keledi. Bunnan tısqarı, Nishatıydiń ádebiy dóretiwshiligindegi ózine tánlik—ádebiyatta aytıs janrınıń rawajlanıwına úles qosqanlıǵında. Bul orında onıń «Quslar aytısı» jıynaǵı úlken áhmiyetke iye. Shıǵarmada sol dáwirdegi jámiyetlik dúzimge tán illetler, ádepsizlik, hámelparazlıq astarlı mániste sınaǵa alınǵan. Miynetkesh xalıqtıń kishi peyilligi qádirlengen. Shıǵarmada láylek, ǵargá, búlbúl, tawıs, totı, qumay usaǵan jámi 14 qus arasında bolıp ótken tartıs súwretlengen.

Bul dáwirdiń jáne bir belgili shayırı *Mujrim Obid* hám *Volalar* edi. *Mujrim Obid*tiń shıǵarmalarında sociallıq teńsizlik, ádalatsızlıq, adamlar peylindegi illetler sın astına alınadı.

Volanıń (1770—1842) kózi tuwma ázzi bolsa da, tábiyat oǵan kúshli erk, aqıl, eslew qábiletin hám jaǵımlı hawaz bergen. Shayır óz qosıqlarınan 2 toplam dúzgen. Bizge shekem 3 mır qatar qosıǵı jetken. Ol óz qosıqlarında xalıq basına túsken qayǵı hám mashaqatlardı jırlaǵan.

Súwretlew kórkem óneri hám muzıka

Buxarada kalligrafiya, miniatyura hám qoljazbalardı nağıslı bezew óneri jaqsı rawajlandı. Bul tarawdıń bir qatar jetik bilimdanları zamanına ılayıq estelik qaldırdı. Atap aytqanda, Ámir Haydardıń dáwirinde dóretiwshilik etken *Mir Mâsum Alamiyan* «Axloqı Muhsiniy» kitabın hám de Sadiydıń qosıq shıǵarmaların súwret penen bezeydi.

Mırza Sadiq Jandariy Nasrullaxan ámirligi dáwirinde qoljazba kitaplarga úzindiler, Sadiy hám Hafız shıǵarmalarına turmıs kórinisleri sáwlelengen súwretler islegen.

Belgili alım, shayır *Axmed Danış* (1827—1897) 20 jıl dawamında Buxara saray kitapxanasında kalligraf hám súwretshilik penen shuǵıllanǵan. Ol medicina hám matematika ilimleri, arxitektura hám muzıka ónerin de úyrendi. Axmed Danış kóshirgen, bezegen yaki súwret salǵan qoljazbalar ishinde «Shaxı dárwish», «Ajoyib at-tabaqot» hám basqa shıǵarmalar bunıń dálili.

Buxara joqarı muzıka kórkem óneriniń orayı bolǵan. Buxarada júzege kelgen «Shashmaqam» bunıń dálili. Buxara Shashmaqamı, Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh hám Iroq maqamlarınan ibarat bolıp, 250 den artıq hár túrli formadaǵı nama hám qosıq úlğilerinen dúzilgen.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.Mirziyoev bılay degen edi: *«Xalqımızdıń kórkem oylawınıń jemisi bolǵan «Shashmaqam», yaǵnıy altı maqamdı, altı ázim daryaǵa salıstırıw múmkin. Bul daryalar ásirler dawamında jáhán mádeniyat okeanına quyılıp, onı hár tárepleme toltırıp, bayıtıp kelmekte. Sonıń ushın da, bul ullı muzıkalıq dúrdana YUNESKO tárepinen jáhán mádeniy miyrası dizimine kirgizilgeni tereń máni hám áhmiyetke iye».*

Maqam qosıqlarınıń qosıq teksti Rudakiy, Jamiy, Nawayı, Fizuliy, Bedil, Babur, Nadira hám Mashrab usaǵan túrk hám parسی tilli klassik shayırlardıń lirikasınan dúzilgen. Shashmaqam awızeki túrde ustaz-shákirt dástúri formasında áwladtan-áwladqa ótip kelmekte.

2018-jıldıń 6—10-sentyabr kúnleri Shaxrisabz qalasında xalıq-aralıq maqam óneri ánjumanı bolıp ótti. Onda dúnyanıń 73 mámleketinen 300 ge jaqın jeke atqarıwshı hám muzıkalıq jámaátler qatnastı. Ánjumanniń bas sawǵasın Tájikstan maqam akademiyası qolǵa kirgizdi.

Bilimlendiriw

Buxara ámirliginde bilimlendiriw sisteması ashtar-xaniyeler dáwirindegi kóriniste saqlap qalıdı. Yaǵnıy, oqıw orınları ámirlikte de baslanǵısh (mektep) hám joqarı (medirese) mektepten ibarat edi. Mektepler, tiykarınan, meshitler qasında ashılǵan. Olarda imamlar oqıtıwshılıq etken. Ámir Haydar 1803—1804-jılları reforma ótkizdi. Oǵan muwapıq, ámirlikte barlıq puqaralar ushın zárúrli ulıwma bilimlendiriw engizildi. Reformanı ámelge asırıw ushın hárbir beklikke arnawlı wákiller jónetildi. Sol waqıtta jiyeni — Qarshi begi Sayyid Axmed Xoja Fayziy ámirlik boyınsha juwapker etip tayınlandı. Ámir Haydar jiyenine jollaǵan xatında bılay dep jazǵan edi: *«Siz... muǵallimlerge tayınlañ, olar zárúrli ulıwma bilimdi barlıq boysınıwshı xalıq puqta iyelewin támiyinlesin... Barlıq adamlar ulıwma zárúrli bilimdi puqta iyelesin»*. Medirese tálimi úsh basqıshlı edi. Bul dáwirde Buxarada 60 medirese 300 meshit bar boldı. Medireselerde 9 mıńnan 10 mıńǵa shekem talaba bilim alǵan.

Anıq pánlerden tısqarı tariyx, geografiya, til hám ádebiyat, arab tili, sonday-aq, teologiya iliminen bilim berilgen. Tábiyiy pánler, tiykarınan, orta ásirler avtorlarınıń shıǵarmaların tákirarlawdan arıǵa ótpegen. Tariyx sabaqları bolsa avtorı belgisiz bolǵan «Tarixi Iskandariy» hám XIII ásirde jasaǵan Alauddin Atamalik Juvayniydiń «Tarixi Jahonkushoy» shıǵarmaları tiykarında alıp barılǵan.

Juvayniy (1226—1283) tariyxshı alım hám mámleket iskeri bolǵan edi. Ol arab, parsı, mongól hám uyǵır tillerin tolıq iyelegen. Óz shıǵarmasın Mongoliya, Orta Aziya hám de Irannıń XIII ásirdegi tariyxına arnaǵan. Shıńǵısxannıń basıp alıwshılıq urısları, sonday-aq, Jojıxan hám Shıǵatay hám de olardıń áwladları tariyxı haqqında sóz etedi.

Ekinshi bólimi bolsa Xorezmshahlar hám Xorasannıń mongól húkimdarları dáwiri tariyxına arnalǵan.

Úshinshi bóliminde Xulokuxannıń Irandı basıp alıwı sıyaqlı waqıyalar tariyxı ayılǵan.

Shıǵarmanıń 1—2-bólimleri Orta Aziya tariyxı ushın ayrıqsha áhmiyetke iye.

Mektep hám medireselerdegi bilimlendiriw qárezetleri waqım mülki esabınan ámelge asırılǵan.

Húkimdarlar bilimlendiriw sistemasınıń materiallıq támiynatın názerde tutqan. Medirese iliminiń awhalı menen qızıǵıp turǵan.

Sonlıqtan, Ámir Haydar óz dáwiriniń bilimdan húkimdarlarınan biri edi. Quránı Kárimdi yaddan biletuǵın edi. Ámir janında tez-tez diniy hám ilimiy talqılawlar ótkerip turılǵan. Buxara medireselerine shet mámleketlerden oqıwǵa keliwshiler sanı artıp barǵan. Olar ushın qolaylı sharayat jaratıw sharaları kórilgen. Ámir Haydardıń ózi de medirese talabalarına bayanatlar oqıp turǵan.

Maqam — muzıkada bir bólimli yaki toparlı saz ásbabı hám qosıq aytıw jolları; muzıkalıq uslub.

1. Tariyx ilimi tarawında jaratılǵan shıǵarmalardıń dizimin dúziń.
2. Muhammedniyaz Nishatıy dóretiwshiligine tiyisli shıǵarmalardıń mazmunı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. Shayır Muǵrim Obid poeziyasında sınaǵa alınǵan illetler neden derek beredi?
4. Kalligrafiya hám miniyatura óneri tarawındaǵı dóretiwshilik úlgilerine mısallar keltiriń.
5. Muzıka óneriniń maqam janrı haqqında aytıp beriń.

Buxarada XVI—XIX ásirdeń birinshi yarımında húkimdarlıq etken dinastiyalar

№	Dinastiyalar atı	Húkimdarlıq jılları	Dinastiyanıń eń belgili húkimdarları	Jaratılǵan tariyxıy shıǵarmalar
1.				
2.				
3.				